

С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ

**Короткий нарис історії Харківського
Державного Університету ім. О. М. Горького
за років Великої Жовтневої Соціалістичної
Революції**

(1917 — 1940 р.р.)

(Окремий відбиток з книги „Короткі нариси з історії Харківського Державного Університету
ім. О. М. Горького“)

Центральному Науковій Бібліотеці
Харківського Держ. Університету ім. О. М.
Горького — від автора.

С. М. Королівський
10. X. 1952 р.

С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ

**КОРОТКИЙ НАРИС ІСТОРІЇ
ХАРКІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМ. О. М. ГОРЬКОГО ЗА РОКІВ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ
СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ**

(1917—1940 рр.)

**Харківський університет за років революції
та громадянської війни й інтервенції
(1917—1920 рр.)**

Революція 1917 р. застала Харківський університет великою учбово-науковою установою. В його складі було чотири факультети: історико-філологічний, юридичний, медичний, фізико-математичний. В його стінах навчалось понад 2000 студентів. В університеті працювало чимало кафедр, кабінетів, семінарів, лабораторій, учбово-допоміжних закладів: астрономічна обсерваторія, досвідне поле, клініки та ін. При ньому існував ряд наукових товариств: історико-філологічне, медичне, математичне, юридичне тощо. Університет мав велике число професорів і викладачів, серед яких були видатні діячі дореволюційної буржуазної науки: В. П. Бузескул, Д. І. Багалій, В. Ф. Левитський, П. І. Шатілов, Н. П. Трінклер та інші. Без достатньої матеріальної бази, відчуваючи хронічні нестатки й нужду, Харківський університет виріс в одну з великих установ дореволюційної вищої освіти й науки, живучи своєрідним внутрішнім напруженим життям: з одного боку, життям — схоластичного, одірваного від дійсності, опорного пункту казенної освіти й науки, з другого боку — життям одного з розсадників ліберальної, опозиційної, навіть демократичної думки¹.

Революція 1917 р. і наступні за нею роки знаменували глибокий і різкий поворот у житті університету, як і в житті цілої країни.

Інакше й бути не могло:

„...В России, — каже товариш Сталін, — подымалась величайшая народная революция, во главе которой стоял революционнейший в мире пролетариат...“².

¹ Докладніше дивись попередні розділи — С. К.

² И. Сталин — „Вопросы ленинизма“, X вид., 1935, стор. 5.

Революція означала, як говориться в „Короткому курсі історії ВКП(б)“, „величайший перелом в жизни страны“, ¹ або, як говорив товариш Сталін, „величайший перелом в истории России“ ².

Революція грізно пронеслась над Російською імперією — „тюрмою народів“. Вона перекинула „телегу залитою кров'ю и грязью романовской монархии“ ³. Вона виром промчала на фронті і в тилу, по містах і селах, в кишлаках і аулах. Вона ввірвалась і в стіни університету, в його бурхливі коридори й аудиторії, в його спокійні наукові лабораторії, в його затишні професорські кабінети...

Неоднаково реагувала на повалення самодержавства тодішня університетська громадськість. Тоді як певна частина студентства й невелика група викладачів рукоплескала тому, що сталося, — більша частина студентства, за своїм соціальним складом буржуазно-дворянсько-чиновницька, і більша частина професорсько-викладацького складу розгубилася вкрай. Не говорячи вже про реакційно настроєну частину університетського колективу, що поставилася до повалення царизму різко негативно, навіть ліберально настроєна більшість професорів і студентів була явно приголомшена політичними подіями „февральско-мартовской революции“ ⁴.

Упав старий самодержавний режим, проти якого ще недавно іноді виступала й вона, іноді навіть доволі гостро, вимагаючи його реорганізації, поповнення „благомыслящими людьми“. Але ж це був той самий режим, що до нього вона звикла, що себе йому різко не протиставляла, що себе поза ним не уявляла; режим, про силу і міць якого вона була вищої думки: не уявляла собі, в усякому разі, що він зможе так швидко і так безславно впасти під першими ударами революційних мас.

Та гірше всього для неї було навіть не це. Гірше було те, що революція, за всіма ознаками, не спиниться на півдорозі, а піде далі, переростаючи з буржуазної в соціалістичну. Така перспектива лякала тодішню університетську більшість, нервувала її, здавалась безглуздою. Тимчасовий Уряд вважався єдиною силою, що може забезпечити порядок, врятувати країну від неминучої, на її думку, анархії й організувати війну „до победного конца“. Тільки він один може стати рятівником власності, права, спокою, носієм культури й цивілізації, що їм усім разом загрожує смертельна небезпека.

Звідси — всі думки, всі сили й здібності треба віддати на служіння Тимчасовому Уряду. Всіма засобами треба його підтримувати й допомагати йому.

В університеті, як і раніш, читаються лекції, працюють семінари, засідають кафедри, працює професорська колегія... Той же порядок, той же зміст. Але почастишали студентські сходки й мітинги. Частіше стало лунати під університетським дахом вільне слово.

Навіть рутинна професорська колегія стає політичною трибуною.

Але тут безроздільно панує галаслива ліберально-буржуазна професура, що, називаючи себе „государственно мыслящими людьми“, стала на шлях повного співробітництва з Тимчасовим Урядом.

На екстреному засіданні Ради університету 6 березня 1917 р., тобто зразу ж після повалення монархії, під час обговорення ставлення Ради до нового уряду, ряд промовців-професорів висловився за

¹ История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков) ГИПЛ, 1938, стор. 177.

² И. Сталин — „Об Октябрьской Революции“, Партиздат, М., 1932, стор. 58.

³ В. И. Ленин — Сочинения, III вид., том XX, стор. 14.

⁴ Там же.

підтримку уряду. Чи не найкраще настроїв присутніх висловив профектор університету проф. теорії права М. І. Палієнко, який заявив: „Мы должны со всей прямотой и лойяльностью признать и всецело поддерживать народное (?—С.К.) правительство, вокруг которого должны сплотиться все русские граждане независимо от их политических воззрений и интересов“¹.

Рада університету на тому ж засіданні ухвалила надіслати вітальні телеграми голові Державної думи Родзянкові та голові Тимчасового Уряду князю Львову. Вона вітала їх як „народных избранных,... в годину грозной опасности от внешнего врага и развала старого правительства, принявших в свои руки всю полноту государственной власти...“ і закликала:

„Да сплотятся вокруг него (Тимчасового Уряду—С.К.) все верные сыны родины для устроения нового государственного порядка на началах свободы, равенства и права и для достойного завершения войны в еще более тесном отныне единении с союзными народами“².

Рада висловлювала готовність „отдать все силы служению освобожденной России“ й закликала „всех членов университетской семьи к одушевленной органической работе“³.

Уже цей перший документальний відгук університетської Ради на поточні події дає повну уяву про політичні устремління більшості професорсько-викладацького та, очевидно, й студентського складу, що були програмою імперіалістичної буржуазії того часу.

Що це дійсно так, видно з усієї дальшої поведінки Ради університету. 20—21 квітня 1917 р. пролетаріат та революційні військові частини вийшли на вулиці Петрограда протестувати проти загарбницької імперіалістичної зовнішньої політики Тимчасового Уряду.

Демонстрація була наслідком заклику ЦК РСДРП(б), ним була керована й показала першу політичну кризу Тимчасового Уряду.

Рада ж Харківського університету 25 квітня 1917 р. вислухує промову члена кадетської партії професора геології П'ятницького, що вніс позачергову пропозицію—висловити від імені Ради співчуття Тимчасовому Урядові „в его настоящем тяжелом положении“⁴.

У прийнятій однодушно резолюції Рада протестувала проти „безответственных выступлений“, висловлювала цілковите довір'я Тимчасовому Урядові й закликала знову: „всех любящих Россию сплотиться вокруг правительства и помочь ему довести страну до Учредительного Собрания, а войну—в единении с нашими союзниками—до прочного мира на основе самоопределения народностей“⁵.

„Сепаратный мир,—відзначала Рада університету,—был бы не только позором для обновленной России, но и нарушил бы ее жизненные интересы“⁶.

На всі основні етапи поглиблення революції університетська професорсько-студентська більшість реагує з позицій імперіалістичної буржуазії.

Червнева демонстрація, липневі дні, корніловщина, місцеві харківські революційні події, страйковий рух, демонстрації,—викликають її негайне реагування, при чому завжди з цих позицій.

¹ Харківський обласний історичний архів. „Фонд Совета Харьковского университета за 1917 г., дело № 43.“

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Харківський обласний історичний архів. „Фонд Совета Харьковского университета. Журнал заседаний Совета Харьковского университета от 25.IV 1917 г.“

⁶ Там же.

В плани її аж ніяк не входило переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну.

А між тим:

„Своеобразие текущего момента в России,—як говорив В. І. Ленін у той час,—состояло в *переходе* от первого этапа революции, давшего власть буржуазии в силу недостаточной сознательности и организованности пролетариата,—*ко второму* ее этапу, который должен дать власть в руки пролетариата и беднейших слоев крестьянства“¹.

Звідси таке її ставлення до всіх основних питань революції. Звідси таке любовне ставлення її до свого Тимчасового Уряду, до уряду, що його В. І. Ленін називав „правительством капиталистов, худших врагов мира и социализма“².

Звідси політика максимального збереження всього старого в цілості й нерушимості. Якщо ж соціальні реформи, то не інакше, як з санкції Всеросійських установчих зборів, у межах, ними схвалених.

Аналогічними були програма й тактика більшості професорської колегії й у питаннях університетського життя. Під лозунгами оберігання науки від згубних впливів вулиці, а студентства—від руйнацького „нігілізму“ більшовиків вона робить усе, щоб зберегти старий імператорський університет у всій недоторканості його сторічних схоластичних консервативних традицій.

Цікавою була боротьба певної частини студентів за допущення їх представників в керівні органи університету. Студентство поривалось до творчої роботи. Це було загальне явище того часу, коли до свідомого творчого життя піднялись широкі народні маси, насамперед широкі маси пролетаріату³.

Цей процес захопив і передові верстви студентства. „...Россия,—говорив В. І. Ленін про перші дні революції,—*сейчас* самая свободная страна в мире...“⁴. І відчувши оцю свободу, маси брались по своєму організовувати своє життя.

Студентство, ця молода, активніша частина громадянства, теж взялась до самоорганізації. Віджили, або заново з'явилися земляцтва, каси, гуртки.

✓ Запрацювали партійні організації: більшовицька, кадетська, есерівська, меншовицька. Найбільшим впливом у масі студентів користувалися спершу кадети. Згодом вплив їх перебрала есерівська фракція.

Більшовицька група, жорстоко розгромлена напередодні поведення царизму, була порівняно невелика, не являла собою організованого цілого й свою роботу провадила не стільки в університеті, скільки поза ним, серед робітників міста й солдат гарнізону, з доручення й під контролем Харківського комітету РСДРП(б).

Решта ж партійних організацій здебільшого жила питаннями університетського життя, влаштовувала сходки, обговорювала їх, галасливо дискутуючи між собою.

Не довіряючи старому, дореволюційному керівництву університету й не люблячи його, не довіряючи разом з тим всякого роду дорадчим органам, зокрема Раді університету, в якій засідали в більшості старі носії офіційної науки, що всією своєю поведінкою викликали неприязнь і відчуження навіть у ліберальної частини студентства,—активніша частина студентів уже в квітні 1917 р. висунула питання

¹ В. І. Ленін—Сочинения, III вид., т. XX, стор. 88.

² Дивись В. І. Ленін—Сочинения, III вид., т. XX стор. 88.

³ Дивись там же.

⁴ Там же.

про допущення їх представників до участі в роботі Ради, принаймні з дорадчим голосом.

Під час розгляду цього питання в засіданні Ради університету, 25 квітня 1917 р., яскраво виявився консерватизм більшості професорської колегії, що ніяк не могла відхилитися від звичайних норм університетського життя, ніяк не хотіла стати учасником порушення університетського статуту.

Особливо непримиренно виступав професор геології П'ятницький. Його аргументація зводилася в основному до того, що, мовляв, 100 років студентство жило без представництва в професорських колегіях; жило, вчилось, „преуспевало“, не беручи участі в управлінні університетом.

— Закордоном,—говорив він,—теж ніде нічого подібного немає. Якщо стати на цей ризикований шлях, лякав промовець, то:

„Этак дальше могут предъявить такое же требование служителя, чиновники и прочие“...¹

„Профессорские коллегии состоят из лиц, имеющих научный и педагогический стаж,—продовжував він,—студенти же считают возможным править университетом, окончив только гимназию и получив аттестат зрелости. Нет необходимости в спешном решении вопроса. Желательно передать его в комиссию“².

„Если же студенты объявят забастовку,—попереджав він події,—то и этим нас не запугают“³.

Аналогічно виступали й інші.

Навіть ті, які схилилися на дозвіл студентам брати участь в Раді університету, обставляли його численними оговорками, а насамперед тим, що, мовляв, якщо вже й дати право студентам брати участь в Раді університету, так тільки в тих випадках, коли обговорюються чисто студентські, так би мовити, питання (розподіл стипендій, призначення часу іспитів тощо).

Але в тому ж засіданні виступив ряд професорів, переважно фізико-математичного та історичного факультетів, які й раніш іноді відзначалися певним радикалізмом поглядів і які й цього разу підтримали „клопотання“ студентів. Один за одним професори Д. М. Сінцов, А. П. Грузинцев, В. П. Бузескул та інші виступили й розвинули поважну аргументацію на користь студентства, яка в основному зводилась ось до чого.

Старий режим усією своєю університетською політикою й практикою викликав і зміцнив недовірливе ставлення з боку студентства до професури, до цілої професорської колегії. Пояснюється це, між іншим, і тим, що за царизму, з розпорядження міністерства освіти, професорам доводилось іноді нести обов'язки, зовсім не сполучні з їх високим званням людей науки, вчителів і вихователів. Обов'язки ці були часом прямо скандальними (стеження за моральним станом студентства, за його політичними настроями і т. ін.—С. К.), не говорячи вже про те, що вони були явно одіозними й абсолютно недоцільними. Для дальшого уникнення таких ненормальних і небажаних взаємин між корпораціями—професорською й студентською—конче потрібно допустити студентів до участі в усіх без винятку засіданнях професорських колегій, в тому числі й Ради університету чи факультетських рад. Усі справи, що розглядаються ними, не мають такого

¹ Харківський обласний історичний архів. „Фонд Совета Харьковского университета. Протокол заседания Совета Харьковского университета“ від 25 квітня 1917 р.

² Там же.

³ Там же.

характеру, щоб улаштувати для їх розгляду закриті засідання. А деякі справи, як, наприклад, призначення стипендій, заміщення кафедр, призначення терміну іспитів, навпаки, вимагають широкого обговорення, участі студентства.

„Возражение, что допущение учащихся в заседания профессорских коллегий не имеет прецедента ни в одной стране мира, не является убедительным“¹.

Не дуже давно, говорили вони, такі ж самі доводи виставляли проти допущення жінок до вищої школи, зокрема до університетів. Проте, життя показало всю безпідставність такої аргументації. Те, що спочатку можливо будуть тертя між професурою й студентством в цих органах, не повинно лякати. На спільній роботі, на основі взаємного, чулого ставлення й довір'я вони швидко зникнуть.

Не зважаючи, однак, на такі виступи і на спеціально внесені в цій справі позитивні для студентів „особое мнение“, підписані значним числом професорів різних факультетів, Рада університету після довгої жвавої дискусії більшістю 19 голосів проти 16 висловила проти допущення студентів до участі в засіданнях професорських колегій.

Студенти, одержавши негативну відповідь на своє прохання, на цьому не заспокоїлися. Вони звернулися до ректора й ознайомили його з рішеннями в цій справі загальноуніверситетських студентських зборів і окремо зборів студентів медичного факультету. Але ректор університету, професор філології Нетушил, заявив студентській делегації, яка його відвідала, що він повністю поділяє думку Ради університету.

Тоді, під час наступного засідання Ради—29 квітня 1917 р., з'явилась делегація студентів і попросила допустити її на засідання, щоб викласти свої вимоги і взяти участь в їх обговоренні. В результаті переговорів з проректором університету проф. Палієнком, який умовляв їх розійтись і твердо настоював на неможливості допустити їх до участі в засіданні Ради, вони стали просити дозволити їм хоча б особисто викласти свої вимоги, обіцяючи зразу ж після того залишити Раду, при одній, однак, умові, що вимоги їх будуть розглянуті в тому ж засіданні.

Зрештою студентська делегація була допущена в засідання Ради й поставила такі вимоги:

1. Рада університету мусить встановити постійне студентське представництво з правом дорадчого голосу в засіданнях професорських колегій (в Раді університету, в радах факультетів).

2. Питання це повинно бути розв'язане на поточному засіданні Ради.

Делегація тут же попередила, що для підтримки своїх вимог студенти мають влаштувати перед університетом демонстрацію. І по-друге,—якщо Рада не піде назустріч студентським вимогам, то вони самі, без Ради й старих професорів, налагодять академічне життя, звернувшись за допомогою в цій справі до молодших викладачів, що були в масі своїй радикальніше настроєні й ладні були підтримати студентів. І далі, якщо ж цього не пощастить зробити, то студенти оголосять страйк, і університет буде закритий.

Заява представників студентства цього разу справила певне враження—вона викликала й цим разом жваве обговорення, в наслідок

¹ Харківський обласний історичний архів. „Фонд Совета Харьковского университета“. Протокол засідання Ради від 25 квітня 1917 р.

якого консервативна більшість Ради університету змушена була піти на поступки, хоч і дуже незначні. Відповідна ухвала в цій справі була така:

„Находя чрезвычайно важным и необходимым установление форм более близкого общения между студентами и профессорскими коллегиями“¹, Рада університету вирішила:

1) Здійснити його в найближчому часі „при посредстве смешанных преподавательско-студенческих комиссий“², що створюються відповідно до існуючих норм.

2) Питання про інші форми „более близкого общения“, зокрема про допущення студентських представників до Ради університету та факультетських рад, лишити відкритим до Всеросійського академічного з'їзду, що має бути скликаний міністерством народної освіти не пізніше червня місяця цього року³.

Непримиренна позиція Ради університету щодо допущення студентських представників на засідання професорських колегій, яка стала ще виразнішою після згаданої червневої академічної наради в Петрограді і відповідних розпоряджень міністерства народної освіти й Тимчасового Уряду, викликала зрештою студентський страйк в університеті. Правда, він був проголошений тоді, коли читання лекцій у вищих учбових закладах і так припинялося,—у червні. Але все ж страйк у цій справі був фактом і формально тривав і всі літні місяці.

На початку осіннього семестра представники студентських організацій з власної ініціативи порушили питання про закінчення страйку, довели це до відома університетської адміністрації, і заняття в новому 1917—18 навчальному році розпочались майже вчасно й нормально.

Студентство до самої Великої Жовтневої соціалістичної революції так і не домоглось собі права брати участь у керівництві своїм вищим учбовим закладом.

Цікавим і доволі бурхливим у житті університету між лютим і жовтнем 1917 р. було ще одне питання, що тоді часто називалось „українським питанням“...

То був час, коли після повалення династії Романових, як говорить товариш Сталін, „Веками угнетавшиеся и эксплуатировавшиеся „старым режимом“ национальности России, впервые почувствовали в себе силу и ринулись в бой с угнетателями. „Ликвидация национального гнета“—таков был лозунг движения. Окраины России мигом покрылись „общенациональными“ учреждениями. Во главе движения шла национальная, буржуазно-демократическая интеллигенция...

Речь шла об освобождении от царизма, как „основной причины“ национального гнета, и образовании национальных буржуазных государств. Право наций на самоопределение толковалось, как право национальной буржуазии на окраинах взять власть в свои руки и использовать Февральскую революцию для образования „своего“ национального государства“⁴.

То був час, коли Українська Центральна Рада, що створилась в березні—квітні 1917 р. в Києві, все більше й більше переростала з громадсько-політичного буржуазно-націоналістичного штабу україн-

¹ Харківський обласний історичний архів. „Фонд Совета Харьковского университета. Журнал заседаний Совета Харьковского университета от 29 апреля 1917 г.“.

² Там же.

³ Там же.

⁴ И. Сталин — „Марксизм и национально-колониальный вопрос“, М., 1934, стор. 51.

ського національного руху в орган влади української буржуазії. Створивши в червні й свій виконавчий орган влади—Генеральний Секретаріат, вона намагалась прибрати до своїх рук одну функцію влади за другою, претендуючи насамперед на керівництво ідеологічною сферою, сферою культури, освіти, сферою національно-культурного будівництва на Україні. Почавши з контролю над початковою народною школою, різко поставивши питання про її українізацію, вона повинна була підійти й до вищої школи на Україні, до здійснення своєї націоналістичної програми, зокрема програми українізації, й у ній.

Ясна річ, що університети України, що були весь час свого існування розсадниками й провідниками „общерусской“ культури, культури російського дворянства й буржуазії, „культури“ російського царизму,—університети, як вогнища русифікації „инородцев“, не могли пройти мимо такого важливого питання.

Тим більше Харківський університет, розташований в гущі українського населення колишньої Слободської й Лівобережної України, університет, дореволюційні заслуги якого в цьому відношенні цілком відомі.

Професорська колегія Харківського університету, за невеликими винятками, наскрізь просякнена російськими великодержавницькими тенденціями, пильно стежачи за розгортанням українського національного руху, зокрема за поведінкою Української Центральної Ради, не могла не реагувати на нього.

Рада університету доручила спеціально обраній комісії скласти записку по українському питанню й подати її на розгляд. Записка була складена, обговорювалась на засіданні Ради 12 жовтня 1917 р., була прийнята й надіслана Тимчасовому Урядові та редакціям місцевих харківських і двох московських газет: „Русские ведомости“ та „Русское слово“.

Рада університету в своїй записці висловлювалась:

„За предоставление права свободного употребления украинского языка во всех местных учреждениях, а равным образом за свободное развитие чисто национальной украинской культуры“¹.

Український національний рух на жовтень 1917 р. зробив уже такі успіхи, що навіть російські чорносотенці з професорської колегії Харківського університету не могли заборонити „украинского языка“ і „национальной украинской культуры“.

Все ж вони вважали, що він може бути мовою лише „местных учреждений“.

Та, однак, й таке визнання означало певну пробоїну в віковій русифікаторській великодержавницькій традиції Харківського університету.

Рада категорично висловлюється, натякаючи на Українську Центральну Раду, „против самочинных попыток переустройства Края, осуществляемого путем захвата его организациями, случайно подобранными, с односторонним партийным составом“².

Такі кардинальні питання—повчала Рада університету,—як форми самовизначення народів та форми й організація управління, можуть бути розв'язані тільки „правомочным и авторитетным учредительным собранием, которому вручена будет судьба Российской державы“³.

¹ Харківський обласний історичний архів. „Фонд Совета Харьковского университета. Журнал заседаний Совета Харьковского университета“ від 12 жовтня 1917 р.

² Там же.

³ Там же.

Тобто: жодних самочинних актів з боку будького. Тим більше в такому важливому питанні, як питання національне, питання самовизначення націй, особливо нації української, якої, за свідченням царського міністра внутрішніх справ Росії ще 60-х років минулого століття графа Валюєва, „не было, нет и быть не может“.

Питання це мусить бути розв'язано тільки „всем русским народом“, цебто російською буржуазно-поміщицькою більшістю Установчих Зборів. А до того треба почекати.

В записці, таким чином, відбита національна програма всеросійського Тимчасового Уряду—програма кадетської партії, програма імперіалістичної російської буржуазії, що прийшла на зміну царизму, являючи собою „более сильного и более опасного врага национальностей, основу нового национального гнета“¹.

Записка просякнута яскравими реакційними великодержавницькими російськими тенденціями, проти яких В. І. Ленін, Й. В. Сталін, вся більшовицька партія провадили нещадну боротьбу.

Коли такі ж точно ухвали в українському питанні, з тим же обґрунтуванням приймав Тимчасовий Уряд, В. І. Ленін визначав їх як ... „выкрики дикого помещика...“², називав їх „... контр-революционными воплями великорусских помещиков и капиталистов...“³.

„Отказ в этих скромнейших и законнейших требованиях,—писав В. І. Ленін,—со стороны Временного Правительства был неслыханным бесстыдством, дикой наглостью контр-революционеров, истинным проявлением политики великорусского „держиморды...“⁴.

І далі, наводячи доводи Тимчасового Уряду, він писав, викрикуючи їх справжній класовий зміст:

„До Учредительного Собрания нельзя решить „правильно“ ни границ Украины, ни ее воли, ни права на сбор податей и т. д. и т. п.—вот их единственный довод. Они требуют „гарантий правильности“—в этом выражении... *вся суть* их аргументации...“

Но ведь это же явная ложь, господа, явное бесстыдство контр-революционеров...“⁵.

Слід, однак, відзначити, що записка в Раді університету пройшла не одностайно. Два професори університету: Д. І. Багалій, професор по кафедрі російської історії, і М. Ф. Сумцов, професор кафедри філології, що обидва стояли в основних питаннях тогочасної дійсності на позиціях більшості Ради, на позиціях поміркованого буржуазного лібералізму, а в національному питанні були представниками української націоналістичної буржуазії, ще працюючи в комісії, що складала проект „Записки“, розійшлися з більшістю комісії, підписів своїх під нею не дали, заперечували проти її тверджень і додали до протоколу засідання Ради університету свою „окрему думку“. Зводилась вона в основному ось до чого:

Поперше. „Украинский вопрос,—писали вони,—есть не только культурно-национальный, но и политический; а постановку, рассмотрение и вотум по политическим вопросам мы считаем правом профессоров, как отдельных граждан, а не совета, как ученого учреждения“⁶.

¹ І. С т а л і н—„Марксизм и национально-колониальный вопрос“, М., 1934, стор. 51.

² В. І. Л е н і н—Сочинения, III вид., т. XX, стаття „Украина и поражение правящих партий России“, стор. 540.

³ Дивись В. І. Л е н і н—Сочинения, III вид., т. XX, стаття „Украина и поражение правящих партий России“, стор. 540.

⁴ Там же, стор. 539.

⁵ Там же, стор. 540.

⁶ Харківський обласний історичний архів. „Фонд Совета Харьковского университета. Журнал заседаний Совета Харьковского университета“ від 12 жовтня 1917 р.

Багалій і Сумцов, бачучи, що в Раді університету бере гору російська великодержавницька течія, й не маючи змоги нав'язати їй свою думку, намагаються, насамперед, колег по Раді відмовити від категоричного вислову в цій справі; мовляв, постановка, розгляд і вотум по політичних питаннях є право кожного окремого професора, як громадянина, а не Ради, як ученої установи. Формально її ніхто не уповноважував висловлюватися в цьому питанні, й тому, мовляв, затіяна робота зайва, непотрібна, недоцільна.

Подруге. „По такому вопросу, как входит ли Харьковская губерния, бывшая Слободская Украина, в состав Украины,—писали авторы „окремой думки“,—советская комиссия (цебто комісія Ради університету—С. К.) могла бы высказаться с чисто научной точки зрения“¹.

То був час, коли Українська Центральна Рада і українські буржуазно-націоналістичні елементи претендували на включення до України все нових і нових районів, повітів, губерній. Російські ж великодержавницькі елементи, навіть, сповзаючи з своїх принципових „єдинонеделимских“ позицій і визнаючи деякі другорядні права українського народу, ніяк не погоджувалися на трактування „своєї“ губернії, як української, й категорично заперечували проти приєднання „своєї“ губернії до України.

Підходячи до цієї справи „с чисто научной точки зрения“, автори „особого мнения“ писали:

„Харьковский университет, обязанный своим возникновением Слободско-украинскому обществу и народу“...², повинен був, на їх думку, висловитися за український характер Харківської губернії й за обов'язкову приналежність її до України. Але це питання, ображено заявляли вони, „в записке обойдено молчанием“³.

Обговорення українського питання в Раді Харківського університету й документи, з ним зв'язані, зайвий раз стверджували, що Харківським університетом між лютим і жовтнем керували російські буржуазно-дворянські реакційні кола, які чинили одчайдушний опір всьому новому, що ззовні вривалося в його стіни, намагаючись повністю обергти його від зовнішніх впливів. Наявність серед професорів невеликої групи українських націоналістично настроєних діячів не міняла справи. Маючи розходження з більшістю професорської колегії по українському питанню, вони по всіх інших найважливіших питаннях поточного моменту були однодушними з ними й являли всі разом один класовий табір, табір людей, „в расчеты которых не входило и не могло входить дальнейшее развитие революции“, як говорить товариш Сталін⁴.

А стоячи на чолі університету й після повалення монархії в Росії, посідаючи пости ректора, проректора, деканів, членів правління, рад, вони все робили, щоб університет продовжував безперерійно функціонувати, як стара учбово-наукова дореволюційна установа.

Так воно на ділі й було.

Керівництво залишилось тим же. Професорсько-викладацькі кадри ті ж. Вся структура університету лишилась тією ж. Учбові плани залишились без змін. Методи роботи старі. Весь зміст роботи старий, дореволюційний.

¹ Харківський обласний історичний архів. „Фонд Совета Харьковского университета. Журнал заседаний Совета Харьковского университета“ від 12 жовтня 1917 р.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Дивись І. С т а л і н — „Марксизм и национально-колониальный вопрос“, М., 1934, стор. 51.

Правда, ще до революції фізико-математичний факультет університету одержав дозвіл міністерства народної освіти відкрити хімічний відділ. Було збудовано навіть спеціальний хімічний корпус (нині старий хімічний—С. К.). Але в умовах імперіалістичної війни та „господарювання“, після повалення царизму, Тимчасового Уряду, в зв'язку з загальною, зокрема економічною розрухою та фінансовою скрутою, хімічний відділ так і не вдалося тоді відкрити. Новозбудований хімічний корпус з 1914 р. був зайнятий військовим відомством, а хімічні лабораторії тулилися, як і раніше, при фізико-математичному факультеті, і вся навчальна і наукова робота в галузі хімічних наук перебувала в системі цього факультету¹.

Фінансове становище університету взагалі ніколи не було блискучим. Починаючи ж з імперіалістичної війни, і особливо за часів Тимчасового Уряду, воно стало справжнім лихом університету. Кошторис спеціальних витрат був зведений 1917 р. з дефіцитом в 126 572 крб. Причиною його був недобір грошей за слухання лекцій з студентів і сторонніх слухачів, а також дальший ріст, в умовах зростання дорожньої життя, видатків на утримання будинків, установ, службовців, допоміжного персоналу².

Особливого напруження фінансова скрута набрала в осінньому семестрі 1917 р. Так що Рада університету в своєму засіданні від 12 жовтня, зважаючи на фінансову скруту й повну відсутність палива, ухвалила читання лекцій продовжувати до 15 листопада; далі протягом двох тижнів провести практичні заняття й іспити, із 1 грудня заняття припинити.

В грудні 1917 р. стан університету був прямо катастрофічним. Університет не опалювався. В скарбниці було пусто. В лабораторіях не було над чим працювати: найелементарніших реактивів і препаратів не було де й за що купити. Учбове й наукове життя завершило.

Стан напружувався загальнополітичною обстановкою в країні, зокрема на Україні і в Харкові, обстановкою боротьби за розв'язання всіх основних питань тогочасної дійсності.

25 жовтня 1917 р. грянула Велика Жовтнева соціалістична революція. Вона не тільки перемогла російських буржуазію і поміщиків, не тільки повалила їх Тимчасовий Уряд, той самий, який увесь час був надією більшості університетської громадськості Харківського університету, а почала явно брати гору й далеко поза Петроградом і Москвою, почала брати гору на території цілої колишньої „тюрми народів“.

„Революция, начатая в центре,—каже товариш Сталин,—не могла долго оставаться в рамках узкой его территории. Победив в центре, она неминуемо должна была распространиться на окраины. И, действительно, революционная волна с севера с первых же дней переворота разлилась по всей России, захватывая окраину за окраиной“³.

Вона розлилася бурхливим потоком і на Україні, змітаючи на своєму шляху всю і всіляку контрреволюцію: російську великодержавницьку, українську націоналістичну, що засіла в Українській Центральній Раді, Генеральному Секретаріаті і їх органах у центрі й на місцях. Вона вивела з рівноваги всі шари населення. Вона стряхнула їх і змусила взяти участь в подіях на тому або іншому боці.

¹ „Записки Харьковского университета за 1918—1919 г. Сокращенный отчет о деятельности Харьковского университета за 1917 г.“, стор. 22.

² Харківський обласний історичний архів. „Фонд Совета Харьковского университета 1917 г., дело № 5“.

³ И. Сталин—„Марксизм и национально-колониальный вопрос“, М., 1934, стор. 53.

Завирував і Харківський університет. Пролетарська й демократична меншість університету, більшовики і їм співчуваючі, взяли участь із зброєю в руках у боротьбі за встановлення Радянської влади в Харкові й на Україні.

Професорська ж колегія, в більшій своїй частині, замкнулася в собі. В тісному колі торкалась і політичних проблем. А в ширшому університетському гурті й поза університетом вона демонструвала незацікавленість політичними питаннями, проповідувала аполітизм, призириство до „бренности всего земного“, афішувала свою „приверженность чистой науке“ та дбала про відбудову зруйнованого „храма науки“.

Фінансова проблема однині поглинає всю увагу керівництва університету. Але як її розв'язати? Міністерство народної освіти Тимчасового Уряду обіцяло переказати кошти, але, зметене революційним повстанням 25 жовтня 1917 р., так і не встигло реалізувати своїх обіцянок.

Рада університету 7 грудня 1917 р. обговорює це питання всебічно. Ректор повідомив, що Народний банк згоден видати позику в 70 000 карбованців, але їх може вистачити тільки на покриття вже зроблених видатків. 3 грудня ж треба було б одержувати щомісячно мінімум 150 000 карбованців¹. Стан був безнадійний і безвихідний. На Україні існувало дві влади: одна, що зароджувалась, з центром у Харкові, Радянська влада, до якої звертатися адміністрація університету вважала неможливим з політичних міркувань; друга з центром в Києві — Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради, підозрілий, щоправда, „своим фанатизмом в национальном вопросе“.

Рада університету, балансуючи поміж ними, вирішила спершу звернутися до „бюро банків“, що обіцяло подати допомогу. Ця установа фінансового капіталу, що виникла ще за Тимчасового Уряду, була звичнішою, зручнішою. Проте вже ближчими днями стало ясно, що й на неї покласти будьякі надії неможливо. Буржуазний порядок упав у Росії; така доля чекає його органи й на Україні.

В силу цього Рада звернула свої погляди в бік Генерального Секретаріату Народної Освіти. Тим більше, що Секретаріат Освіти, як і Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради, прибираючи в цей час до своїх рук керівництво Україною й її відповідними установами, сам назвався асигнувати відповідні кошти, запропонувавши ректорові подати кошторис витрат на утримання Харківського університету до 1 липня 1918 р. Але навколо цього питання зав'язалась довга, цікава й дуже характерна дискусія.

Частина професорів—членів університетської Ради, прибічників старої Російської імперії, заявила, що навіть у такому, сугубо матеріальному питанні не можна вступати в зв'язки з Українською Центральною Радою, не зважаючи на її буржуазно-куркульський характер, не можна мати з нею нічого спільного, бо вона є ворожою для Росії установою, що почала „рвать Россию на части“... „Неизвестно,—говорили вони,—окажется ли Украина наследницей государственных идей или же отделится от России и будет проникнута нетерпимостью и разрушительными идеями большевизма“².

Висловлювались, одначе, й такі думки: від допомоги Української Центральної Ради відмовлятися не слід, бо справа йде не про якісь

¹ Харківський обласний історичний архів. „Фонд Совета Харьковского университета. Журнал заседаний Совета Харьковского университета“ від 7 грудня 1917 р.

² Там же.

політичні проблеми, а „о спасении элементарных основ существования и культурных благ“¹...

Отже, знову впливало велике принципово-політичне питання: про ставлення до України, українського питання, руху і т. ін.

Рада університету знову обрала комісію й доручила їй розглянути питання про ставлення до Української Центральної Ради.

Невідомо, до яких принципових висновків цього разу прийшла ця комісія. Відомо тільки, що буржуазний уряд Української Центральної Ради, вже коли прихильники „єдиної неділимої Росії“ в Раді Харківського університету й згодні були одержати від нього допомогу, так і не спромігся надати її жодного разу.

Тільки Радянська влада, що встановилася в Харкові в грудні 1917 р., при всій власній фінансовій скруті вивела університет з його скрутного становища. Але було це зроблено не з ініціативи професорської колегії, а більш демократичних елементів колективу, — спілки службовців університету. Адміністрація університету вирішила за абсолютно неможливе для себе звертатися до органів Радянської влади з проханням коштів навіть тоді, коли спілка службовців просила її вжити заходів до поліпшення їх матеріального стану. Спілка службовців, переконавшись, що адміністрація університету з політичних міркувань не хоче звернутись до Радянської влади, звернулась сама до Радянського уряду Донецько-Криворізької Республіки, що її очолював тов. Артем (Сергієв), попрохавши асигнування додаткових коштів і на поліпшення свого катастрофічного матеріального стану і стану університету.

Потрібні кошти було відпущено².

Так молода Радянська влада ділом, уже в перші дні свого існування, довела, що вона є спадкоємцем усього кращого, створеного попередніми поколіннями в культурно-науковій сфері, — спадкоємцем, який турбується не тільки про його збереження, а й про дальший нормальний його розвиток і помноження...

Офіційна освіта й наука в університеті, перебуваючи під контролем і керівництвом консервативних, контрреволюційних елементів, протягом першого року революції зробили дуже і дуже незначні кроки вперед.

Відгукуючись на актуальні питання політичного життя, ряд професорів розробив або видав кілька наукових праць, звичайно ліберально-буржуазного напрямку.

Професор Д. І. Багалій виготовив до друку „Історію Слободської України“ (українською мовою).

Професор Н. І. Палієнко прочитав і опублікував доповідь „Правовое положение Временного Правительства и революционная конституция России до переворота 25 октября 1917 года“.

Професор М. Н. Соболев видав брошуру „Земельный вопрос“ і опублікував ряд статей: „Современный кризис промышленности“, „Финансовая разруха“, „Лечение финансовой разрухи“, „Принцип частной собственности в предстоящей аграрной реформе“ тощо³.

Більшість професорів працювала над своєю давньою тематикою, давши ряд дуже цікавих, іноді дуже корисних і важливих робіт,—

¹ Харківський обласний історичний архів. „Фонд Совета Харьковского университета. Журнал заседаний Совета Харьковского университета“ від 7 грудня 1917 р.

² Там же. „Журнал заседаний Совета Харьковского университета“ від 15 січня 1918 р.

³ „Сокращенный отчет Харьковского университета за 1917 г. Записки Харьковского университета за 1918—1919 г.“, стор. 2—6.

особливо по лінії фізичних, математичних, біологічних, хімічних, медичних наук.

Але продовжували опрацьовуватись і друкуватись і такі „актуальні“ праці, як: професор Бродовіч— „К избранию епископа на Харьковскую кафедру“; приват-доцент Філевський— „Воскресение жизни (пасхальное размышление)“, „О религиозных нуждах военнопленных“, „Что раньше: Церковный Собор или Учредительное Собрание“, „О кандидатах на Харьковскую епископскую кафедру“, „Церковный пессимизм“ і т. д.¹.

А в розкладі занять продовжували фігурувати: „Специальный курс вексельного права“, „Полицейское право“, і т. ін.².

Отже, університет продовжував і в цей час служити не народу, не революції, а старим відживаючим класам, роблячи часто-густо вороже пролетаріатові діло. Проголошення Радянської влади на Україні в грудні 1917—січні 1918 рр. і весь короткий час її існування (до березня 1918 р.) не внесли кардинальних змін в життя університету. Радянська влада не встигла на перших порах реорганізувати вищих учбових закладів України, Харківського університету в тому числі. Були в неї негайніші, актуальніші, бойовіші для того часу проблеми— проблеми самого існування диктатури пролетаріату.

І університет продовжував залишатися майже таким, яким був і до революції.

З березня—квітня 1918 р. розпочалася знову смуга контрреволюції на Україні, зв'язана з німецькою окупацією і встановленням спершу влади Української Центральної Ради, а потім—гетьмана—Павла Скоропадського.

Університет все більше і більше виходив з колії. Значна частина студентів (та й молодших викладачів) із зброєю в руках стала на шлях активної участі в тодішньому бурхливому політичному житті. І тоді як певна частина студентів, переважно синки дворян, буржуа, попів, куркульства, стаючи на боці будького—німців, англічан, французів, російських генералів, Української Центральної Ради, хапалася за зброю, щоб повернути владу поміщиків і буржуазії,— друга, правда, незначна частина студентів, що відчувала свій зв'язок з народними масами, не говорячи вже про студентів-більшовиків,—взяла зброю, щоб одстояти диктатуру пролетаріату, владу робітників і селян України, владу, що надрилася в боротьбі з озброєним до зубів німецьким імперіалізмом та його вірними слугами з Генерального Секретаріату й зверталася до всього трудового, свідомого громадянства з закликами виступити на захист здобутків революції.

От тоді й до студентства спеціально було звернено заклик. Військовий відділ Центрального Виконавчого Комітету Рад України писав:

„Присоединяйтесь к рядам восставшего пролетариата, помогите его нечеловеческо-тяжелой борьбе! Объединяйтесь в организованные отряды Красного социалистического войска для борьбы с организованной буржуазией всего мира за идеи интернационализма. Противопоставьте банде юнкеров, интеллигентов („белой кости“) и всем угнетателям вооруженную силу, знание и образованность, которые не нужны были в старой армии рабов, и так нужны в добровольной сознательной армии“ (транскрипція оригіналу—С. К.)³.

¹ „Сокращенный отчет Харьковского университета за 1917 г. Записки Харьковского университета за 1918—1919 г.“, стор. 2—3.

² Там же.

³ „Известия Юга“ № 10 за 1918 р.

У відповідь на цей палкий заклик був організований загін студентів-червоноармійців. Цей загін підтримував революційний порядок у місті, охороняв більшовицьку комендатуру, роззброював розкладені загони солдатів старої дореволюційної армії тощо. Велику допомогу подав він під час евакуації радянських установ з Харкова перед наступом німецьких окупантів.

Зокрема йому було доручено вилучення і вивіз з банків цінностей та грошей.

Участь у збройній боротьбі була для студентів доброю школою. Всі вони згодом оформили своє членство в лавах партії більшовиків¹.

Решта студентства, розворушена подіями, хоч і лишалася на місці, не могла нормально вчитися, працювати так в силу приголомшеності політичними, не завжди зрозумілими для нього подіями, як і в силу повної дезорганізації учбового життя, по якому продовжувала й у 1918 р. бити відсутність коштів, палива, потрібного устаткування тощо.

За німецької окупації університет знов зіткнувся з фінансовими труднощами. Гетьманське так зване державне міністерство народної освіти без будьяких заперечень прийняло кошторис університету уже в червні 1918 р. Однак ще й у вересні кошторис затверджений не був, і для університету знову створилося скрутне фінансове становище.

У вересні 1918 р. до Києва виїхав проректор університету професор Кравець, щоб добитися в міністерстві народної освіти асигнування потрібних коштів. В міністерстві пообіцяли видати на невідкладні потреби Харківському університету 500 000 карбованців. Але, доки це повідомлення дійшло до казенної палати, минув певний час. І коли повідомлення було казенною палатою одержано, термін на придбання потрібного для університету палива та ін. був пропущений.

Правда, казенна палата, ще до одержання розпорядження, видавала гроші частинами, в наслідок чого паливо на осінній семестр було закуплено, на цілий же паливний сезон заpastись ним так і не пощастило².

Університет ледве животів. Загальна обстановка в йому була вкрай несприятлива. Особливо важким, буквально нестерпним став матеріальний стан і університету і його співробітників. І професорсько-викладацький склад і службовці після евакуації Радянської влади знову були повернуті до старих ставок заробітної плати, цебто ставок 1917 р., що абсолютно не відповідали новим умовам життя. Дорожнеча за один рік так зросла, що старі ставки ніякою мірою не забезпечували навіть прожиткового мінімуму.

На засіданні 26 вересня 1918 р. Рада університету обговорювала знову це питання. В своїй резолюції вона, відзначивши, що нинішні норми оплати праці осіб, що працюють в університеті, ніяк не відповідають економічним умовам життя і ставлять їх у невимовно важке становище, ухвалила порушити клопотання—негайно надати чинність законопроектів про підвищення норм оплати праці професорсько-викладацькому, адміністративному та канцелярському персоналу, асигнувати кошти на видачу грошової допомоги низько оплачуваній категорії службовців, в тому числі й служителям, збільшити норми оплати

¹ „Зародження Харківського Комсомолу“, в-во „Молодий більшовик“, Харків—Одеса, 1933 р., стор. 95.

² Харківський обласний історичний архів. „Фонд Совета Харьковского университета. Журнал заседаний Совета от 26 октября 1918 г.“.

за читання курсів позаштатними професорами та молодшими викладачами, якнайшвидше запровадити в життя нові штати університету та затвердити кошторис спеціальних витрат.

Однак кошториси і державних, і спеціальних коштів так і не було затверджено за часів влади німецьких окупантів та гетьмана.

Не затвердила їх і Директорія Української Народної Республіки—український буржуазно-націоналістичний уряд, що на деякий час захопив владу, коли було повалено гетьмана й німців.

І 1918 р. університет закінчував з жалюгідними наслідками, з незакінченими програмами й планами, в нетоплених приміщеннях, з неповними аудиторіями, з мізерною матеріальною базою, з частими перервами в роботі.

Змін на краще жодних. Все йшло за звичками старого, дореволюційного університету, тільки вже без напису „імператорський“.

Єдино новим була поява—і в учбових планах університету і в науковій продукції його співробітників—українських дисциплін, української тематики. Очевидно університет, який раніше рішуче й категорично протестував проти всього українського, тепер, в умовах існування „Української Держави“—на ділі—„вассального (зависимого) німецького государства“¹, змушений був допустити, щоб у складі історико-філологічного факультету було відкрито кафедри й розпочато читання історії України, історії української літератури, української мови. Ряд професорів написав і опублікував праці на українську тематику: проф. Кульбакін—„Украинский язык.—Краткий очерк исторической фонетики и морфологии“, доц. Білецький—„Украинская официальная народность“ та ін.²

Крім того Рада університету, на подання юридичного факультету, в засіданні 30 травня 1918 р. вирішила порушити питання про заведення на факультеті кафедри історії Західно-Руського права, тобто права українського.

Завдання названої кафедри факультет мотивував так науково-історичними міркуваннями, як і політичними: „Если прежде,—писав юридичний факультет,—государственная централизация подводила все под одну марку, то теперь наблюдается противоположное состояние: каждая область стремится к самобытному существованию, к проявлению и развитию своих культурных особенностей. Естественно, что и политическая автономия Украины должна иметь своим последствием более внимательное отношение к ее культуре вообще и, в частности, к ее правовой истории“³.

Курс історії українського права було заведено.

І, не зважаючи на це, викладовою мовою, навіть в цьому університеті Української Держави, продовжувала лишатись російська мова. Та й вся взагалі обстановка того часу мало чим відрізняла його від того, яким він був рік—два тому.

На початку січня 1919 р. знову встановилася Радянська влада в Харкові, а з кінця січня й у Києві. Україна знову стала Радянською.

Отже, університету треба було визначити знову свою лінію поведінки.

¹ Дивись „История Всесоюзной Коммунистической Партии (большевиков)“, Краткий курс, стор. 208.

² „Сокращенный отчет о деятельности Харьковского университета за 1918 г. Записки Харьковского университета“, 1919, стор. 32.

³ Харківський обласний історичний архів. „Фонд Совета Харьковского университета. Журнал заседаний Совета от 30 мая 1918 г.“

15 січня 1919 р. Рада університету обговорювала це питання. Один з професорів формулював його так: „Встает мучительный вопрос: возможно ли вступать в сношение с организациями, захватившими... деньги?“¹

Не зважаючи на таку гостру постановку питання, Рада університету все ж визнала, що „вступление в сношение с существующими теперь организациями целесообразно,—если университет желает опереться хоть на какую-либо власть“...²

1919 року, очевидно, університетська адміністрація розуміла, що проблема взаємин з новою владою цього разу стоятиме вже в цілком практичній площині, в площині одержання від неї директив, матеріальної бази і т. ін.

На засіданні 29 січня 1919 р. ректор університету з сумом довів до відома Ради, що циркулюють чутки, ніби віднині асигновки на одержання грошей підписуватиме не сам ректор, а особлива комісія в складі представників від професорів, молодших викладачів, студентів, служителів—по одному від кожної корпорації, плюс до того три студенти-комуністи. В складі студентства було вже кілька чоловік комуністів, які, будучи обтяжені великою роботою з доручення міських організацій у місті, в університет з'являлися лише час од часу. Ректор просив Раду університету довірити президії Ради та Правлінню університету „вести дело управления университетом по наилучшему из возможных путей,—не вмешиваясь в эти неприятные дела“...³

Зрозуміло, що під „неприятними делами“ ректор, очевидно, мав на увазі всю суму взаємин з Радянською владою, яка їм не довіряє й тому, мовляв, придумала таку складну систему виписування коштів. З другого боку, ректор фактично просив надзвичайних повноважень від Ради, щоб мати змогу у своїх взаєминах з органами Радянської влади маневрувати як завгодно, аби тільки зберегти в цілості й недоторканості традиції, стиль, зміст роботи університету, як ділянки, на яку вони були поставлені контрреволюційними урядами; захистити його від „полнозванный Советской власти“.

А „поползновения“ ці тільки тепер по-справжньому і почались, по суті—вперше за існування Радянської влади в Харкові. Проблема радянзації школи, зокрема вищої, проблема перетворення її з знаряддя дворянства й буржуазії в знаряддя нового класу, що прийшов до влади, класу пролетаріату, вставала, як бойова, невідкладна проблема—тим більш актуальна, чим пильніше органи влади придивлялися до фактичної ролі вищої школи на Україні й виясняли для себе її во-роже обличчя того часу.

Перед комуністичною партією, перед Радянською владою вставало, як бойове завдання дня, розпочати реалізацію того пункту програми партії в галузі народної освіти, в якому говорилося:

„... Довести до конца начатое с Октябрьской революции 1917 г. дело превращения школы из орудия классового господства буржуазии в орудие полного уничтожения деления общества на классы, в орудие коммунистического перерождения общества“⁴. Зробити її „... не только проводником принципов коммунизма вообще, но и проводником идей-

¹ Харківський обласний історичний архів. „Фонд Совета Харьковского университета. Журнал заседаний Совета“ від 15 січня 1919 р.

² Там же.

³ Харківський обласний історичний архів.—„Фонд Совета Харьковского университета. Журнал заседаний Совета Харьковского университета“ від 27 січня 1919 р.

⁴ Програма ВКП(б). В. И. Ленин—Сочинения, III вид., том XXIV, стор. 699.

ного, організаційного, виховного впливу пролетаріату на полупролетарські і непролетарські шари трудящихся мас в цілях виховання покоління, спроможного остаточно установити комунізм"¹.

І далі—безплатність навчання...

„Подготовка новых кадров работников просвещения, проникнутых идеями коммунизма...”

Широке розвиток професійного освіти для осіб від 17-річного віку, в зв'язі з загальними політехнічними знаннями"².

Нарешті:—„Открытие широкого доступа в аудитории высшей школы для всех желающих учиться, и в первую очередь для рабочих; привлечение к преподавательской деятельности в высшей школе всех, могущих там учить; устранение всех и всяческих искусственных преград между свежими научными силами и кафедрой, материальное обеспечение учащихся, с целью дать фактическую возможность пролетариям и крестьянам воспользоваться высшей школой”³.

Такі завдання ставила перед органами народної освіти „Программа Российской Коммунистической Партии (большевиков), принятая VIII съездом Российской Коммунистической Партии (большевиков) 22-го марта 1919 года”⁴ й обов'язкова й для Комуністичної Партії (більшовиків) України та органів Радянської влади на Україні.

Великі, складні, грандіозні завдання, що повинні були ґрунтовно перебудувати, істотно реорганізувати всю систему вищої, зокрема університетської, освіти на Україні.

З метою конкретизувати ці завдання й на їх підставі виробити певні положення, в лютому 1919 р. при Народному Комісаріаті Освіти Української Радянської Соціалістичної Республіки була створена комісія, що повинна була розробити основні засади реформи вищої школи на Україні. Але вже з перших кроків її роботи стало ясним, що крім згаданих, негайних завдань, які треба розв'язувати вже тепер, є одне питання, яке буквально не може терпіти зволікання, питання про систему управління вищої школи, питання про усунення від керівництва вищою школою старого, ворожого Радянській владі, керівництва й передачу його в надійні, більшовицькі або, принаймні, співчуваючі руки.

Не можна було терпіти, щоб вищі школи, зокрема університети, лишалися гніздами контрреволюційних елементів з професури й студентства. Треба було насамперед реорганізувати управління вищою школою.

І, як тимчасовий захід, Народний Комісаріат Освіти УРСР 10 березня 1919 р. видав постанову № 8⁵, що вносила істотні зміни в організацію управління вищої школи, зокрема університетів на Україні.

За цим наказом вищий навчальний заклад повинен був провадити роботу в трьох напрямках: науковому, науково-навчальному та освітньому. Цією роботою мали керувати відповідні ради, створювані вище: наукова, науково-навчова та освітня. Господарськими справами повинна була відіти особлива—господарська рада, що складалася з представників перших трьох. Управління вищим навчальним закладом мало бути зосередженим в руках комісара, що його призначав Народний Комі-

¹ Програма ВКП(б). В. І. Ленін—Сочинения, III вид., т. XXIV, стор. 699.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 691.

⁵ „Известия Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов”, 1919 р., № 65.

сар Освіти УРСР. Комісар мав широку компетенцію й повинен був „делать постановления по всем делам, относящимся ко всем установлениям учебного заведения“¹.

Він мав право на підставі вказівок Наркомосу розробляти й затверджувати інструкції; стежити за неухильним виконанням наказів і розпоряджень Наркомату; затверджувати річні звіти про наукову, науково-учбову та освітню діяльність вишу; розв'язувати питання, що надходять з рад та інших підлеглих внутрівишівських установ і організацій; затверджувати проекти загального кошторису тощо².

Одноособовість комісара була різко й далеко недвозначно підкреслена.

На підставі цієї постанови вже в березні 1919 р. до Харківського університету було призначено першого комісара.

Його появу в стінах університету, як і відповідний наказ Наркомосу, на підставі якого він діяв, майже вся професорська колегія та й більшість старого студентства зустріли в багнети.

20 березня 1919 р. відбулось спеціально скликане засідання Ради університету, яке, після дуже жовчних виступів цілої плеяди кадетствующих професорів, ухвалило резолюцію, в якій відзначалось, що наказом Наркомосвіти УРСР № 8 „в корне разрушается свободная автономная школа, управление изымается из рук преподавательских коллегий и их выборных представителей и передается назначенным комиссарам, совершенно незнакомым ни со строем сложной академической жизни, ни с хозяйственной стороной дела“³.

34353
Передбачена наказом організація управління вищими учбовими закладами, на думку Ради, є недоцільною, бо вона фактично керівну роль у цій справі передає студентам.

„Комиссар университета г. Малич-Двояронок, — скаржилася Рада, — устранив от дела ректора и проректора, самовольно вмешался не только в хозяйственную или учебную, но и ученую деятельность университета, чем вносит дезорганизацию как в административный аппарат, так и в чисто академическую жизнь“⁴.

Дальша діяльність та накази комісара і так званої Ради Комісарів вищих учбових закладів (утвореної при Наркомосвіті УРСР, як дорадчий орган Народного Комісара Освіти у вишівських справах), на думку Ради, загрожують цілковитим розгромом вищих учбових закладів і повним припиненням їх правильної наукової та учбової діяльності.

„Стоя на страже науки и академического преподавания, — заявляла Рада університету, — Совет считает своим нравственным долгом высказать решительное осуждение всем мероприятиям, проводимым без участия уполномоченных представителей академического мира, и открыто заявить, что такими мероприятиями, по его глубокому убеждению, наносится тяжкий, непоправимый удар великому делу просвещения народа и надолго может быть приостановлено какое бы то ни было движение науки, имеющей до сих пор свою прочную базу в высших учебных заведениях“⁵.

Резолюцію ухвалено було надіслати Раді Народних Комісарів

¹ „Известия Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Совета Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов“, 1919 р., № 65.

² Там же.

³ Харківський обласний історичний архів. „Фонд Совета Харьковского университета. Журнал заседаний Совета Харьковского университета от 20 марта 1919 г.“

⁴ Там же.

⁵ Там же.

УРСР, Народному Комісарові Освіти, Харківському Губернському Виконавчому Комітету¹.

Нове положення передбачало тільки участь студентських представників в університетських радах, а Рада університету скаржилась, що професорів, нібито, відтирають від справи управління вищою школою, передаючи її в безроздільне відання студентства. Положення висувало комісара, як головну фігуру, що повинна була, спираючись на всю міць і авторитет диктатури пролетаріату, здійснити реорганізацію вищої школи й навести в ній лад, а Рада університету галасувала, що комісар „самовольным вмешательством не только в хозяйственную, учебную, но и ученую деятельность университета... вносит дезорганизацию, как в административный аппарат, так и в чисто академическую жизнь“².

Особливо вразило професуру Харківського університету, як це видно з наведеної резолюції, те, що адміністративне керівництво вислизало з її рук і переходило до рук людей, відданих Радянській владі. Це було розцінене, як „тяжкий непоправимый удар“, як повне припинення „движения науки“ і т. д.

Прибічники влади імперіалістичної буржуазії відчули, як велика ідеологічна установка, що була аж до цього часу і могла б бути далі, перебуваючи в їхніх руках, могутнім знаряддям класового панування буржуазії, випадала з їхніх рук і ставала знаряддям диктатури пролетаріату, тонким інструментом класового пролетарського впливу.

Ось звідки йшли такі турботи за „науку“ та „народну освіту“...

В розвиток наказу Наркомосвіти УРСР № 8, Рада Комісарів вищих убових закладів при НКО УРСР 28 березня 1919 р. ухвалила ліквідувати правління, факультетські ради та ради професорів вишів. Вирішено було, що до організації нових органів управління керівництво науково-учбовими справами мусять взяти на себе декани факультетів. Комісарам же доручалось негайно розпочати організацію рад, передбачених постановою³.

Радянська влада, одначе, не встигла здійснити навіть цих перших кроків реорганізації управління вищої школи. Припинились тільки засідання рад професорів. Натомість почали функціонувати факультетські ради, поповнені представниками студентів.

В травні 1919 р. при Раді Комісарів вишів було створено господарську Раду, що керувала господарськими справами всіх харківських вищих учбових закладів, у тому числі й університету.

В іншому університет весною—літом 1919 р. не зазнав ґрунтовніших змін. Навчальна робота відбувалася й тепер ненормально, з перебоями. Науково-дослідна робота розгорталася слабо. В стінах університету вже бували на лекціях окремі студенти-комуністи, хоч навчальною роботою систематично зайнятись і не могли та ще й не виступали як організоване ціле.

Ще починаючи з 1918 р. в університеті існували студентські організації, студентський комітет, зокрема.

В йому господарювали, безроздільним впливом користуючись, есери та анархісти. І хоч на студентських сходках часто відбувалися сутички між ними, але всіх їх поєднувало вороже ставлення до заходів Радянської влади.

В першій половині 1919 р. існувала „Рада студентських де-

¹ Харківський обласний історичний архів. „Фонд Совета Харьковского университета. Журнал заседаний Совета Харьковского университета от 20 марта 1919 г.“

² Там же.

³ „Известия Харьковского Совета и Губернского Исполнительного Комитета Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов“, 1919, № 79.

путатів", що продовжувала відбивати інтереси реакційно настроєних студентських кіл. Зрозуміло, що лівіша частина студентства не могла миритись з існуванням такого органу, який узурпував представництво інтересів усього студентства, намагаючись репрезентувати всю студентську масу.

З метою підірвати його вплив вирішено було скликати збори так званих лівих студентських фракцій. 9 січня 1919 р. відбулися збори студентів: комуністів та лівих есерів. Вирішено було організувати свій орган лівого студентства, назвавши його: „Рада революційно-соціалістичного студентства“. Програмою Ради було визнано боротьбу за поліпшення матеріального становища студентства та підтримку урядових заходів щодо вищої школи.

Для керівництва поточною роботою, на правах виконавчого органу Ради, було обрано бюро Ради в складі трьох комуністів і трьох лівих есерів¹.

В січні того ж року Рада революційно-соціалістичного студентства розпочала роботу. На засіданні 17 січня 1919 р. вона обговорила питання про ставлення до давньої Ради студентських депутатів. Було запропоновано дві резолюції: комуністів та лівих есерів. Резолюція комуністів відзначалась ясним та рішучим тоном і справедливо, але трохи наївно, пропонувала: „Ввиду того, что совет студенческих депутатов не выражает воли и настроения широких студенческих масс и является рассадником контрреволюционных идей,—предложить ему распуститься“².

Правда, вона тут же робила застереження, до речі абсолютно неясне: „В случае неподчинения совет оставляет за собой свободу действий!“³.

Більшість голосів, одначе, збрала резолюція лівих есерів, що мала наскрізь примиренський, опортуністичний характер. В ній говорилося, що Рада революційно-соціалістичного студентства ігнорує Раду студентських депутатів, „как не выражающую воли и настроений широких народных масс“⁴.

Вона закликала все революційно-соціалістичне студентство згуртуватися навколо Ради для підтримання Радянської влади та піднесення матеріального рівня студентства.

На засіданні було обрано Виконавчий Комітет Ради революційно-соціалістичного студентства в складі 15 чоловік: п'яти комуністів, п'яти лівих есерів, трьох незалежних соціал-демократів, одного „есдека радянської платформи“ та одного бундовця.

Серед студентства, таким чином, існувала доволі глибока диференціація, хоч комуністи ще далеко не завжди були „власителями дум“.

В своїй роботі по реорганізації вищої школи в цей час органи народної освіти могли опиратися лише на невелику частину старого студентства, що визнала неминучість Великої Жовтневої соціалістичної революції і брала активну участь у будівництві нового життя і в стінах університету і поза ним.

Не треба забувати, що в цей час, у 1919 р., багато студентів не тільки вороже ставилось до Радянської влади, а й із зброєю в руках брало участь в контрреволюційних угрупованнях, змовах, а то й просто захищало буржуазний лад в лавах ворожих, білих армій.

¹ „Борьба“, 1919 р. № 7.

² Там же, № 13.

³ Там же.

⁴ Там же.

В червні місяці 1919 р. Харків знов опинився в ворожих контрреволюційних руках, цього разу—в руках білогвардійських денікінських зграй. Радянська влада евакуювалась. Виїхав комісар. Залишило місто революційно настроєне студентство.

В університеті знову запанували контрреволюційно настроєні професура та студентство. Знову повернувся до керівництва університетом старий ректор. Відновила свою роботу професорська колегія.

Можна сміливо сказати, що більшість університетської професури й студентства радісно зустріла вступ військ генерала Май-Маєвського до Харкова. Ворожі, просякнуті лютою ненавистю до Радянської влади, настрої реакційної, а почасти—й ліберальної в довореволюційному минулому частини професури,—висловив у своїй промові ректор університету в засіданні Ради 20 червня 1919 р., коли вона зібралася після кількомісячної перерви.

Він гаряче вітав усіх присутніх із визволенням „от тяжкого, гнетущего, позорного рабства“¹; „Нет таких слов, говорил він, чтобы охарактеризировать пережитое нами душевное состояние“².

Захоплення денікінцями Харкова, на думку промовця, є поворотний пункт у сумній історії Росії останніх років, що свідчить про перелом у настрої „народных масс“ і означає „торжество здоровой идеи государственности“³.

Промовець, явна річ, переборщив. Народні маси тут абсолютно ні при чому. Але нічого дивного, власне, в цьому нема. Буржуазія завжди любить „кричать об „отечестве“, выдавая свое собственное дело, як каже товариш Сталін, „за дело общенародное“⁴.

Рада університету ухвалила вітати добровольчу білу армію, взяти участь у шануванні Денікіна, який мав приїхати до Харкова, зробити відрахування на потреби армії та утворити „дамский комитет помощи“⁵.

Ось що, між іншим, писала Рада в тексті привітання „героической добровольческой армии“.

Вітаючи її „с чувством патриотической радости, живейшей благодарности и веры в лучшее, уже недалекое, будущее“—Рада відзначала, що армія взяла на себе відповідальне завдання не тільки „восстановления великой, единой, неделимой России“, але й охороняти культурні цінності, науку, освіту, „попираемые и разрушаемые недавними властителями“⁶.

Рада заявляла, що вона готова віддати свої сили в розпорядження командування армії та уряду для піднесення та поширення культури й освіти серед усього народу, „для общего дела освобожденной России и государственного строительства“⁷.

На тому ж засіданні, під оплески присутніх, ректор довів до відома, що кілька молодших викладачів університету вступили до лав добровольчої армії⁸.

Осінній семестер 1919 р. ішов вкрай погано. Напівпусті ауди-

¹ Харківський обласний історичний архів. „Фонд Совета Харьковского университета. Журнал заседаний Совета Харьковского университета“ від 20 червня 1919 р.

² Там же.

³ Там же.

⁴ И. Сталин—„Марксизм и национально-колониальный вопрос“, М., 1934, стор. 12.

⁵ Харківський обласний історичний архів. „Фонд Совета Харьковского университета. Журнал заседаний Совета Харьковского университета“ від 20 червня 1919 р.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

торії. Припишкли лектори. Чимало студентів з погонами. Вкрай плинний склад студентства.

Українські кафедри закрито. Старі плани й програми реставровано повністю. Жодного українського слова. Жодного вільного, навіть просто демократичного слова. Все затиснула в чорні лапи денікінська контррозвідка, так званий „Осваг“ (Осведомительное агентство—С. К.).

Важку картину довершувало тяжке матеріальне, зокрема фінансове становище університету за панування білих. Про збільшення кошторису не було й мови. Особливо погіршало становище службовців, служителів та молодшого викладацького персоналу. Життя продовжувало дорожчати, а заробітну плату всі вони одержували меншу, аніж за Радянської влади.

На п'яні оргії, бенкети, казкової пишноти бали в денікінських правителів кошти знаходились, на утримання ж „храма науки“ грошей не вистачало.

Та панування денікінців було недовгим.

12 грудня 1919 р. Харків знову став радянським. 16 грудня було звільнено і Київ, а далі—й інші пункти та райони України. Україна знову стала радянською.

Разом з білими, при залишенні ними Харкова, втекло кілька професорів. Деякі з них потім повернулись до Харкова, деякі залишились на Кубані та в Криму, деякі опинились закордоном на еміграції.

З відходом з Харкова білих вмирає остаточно й Харківський „імператорський“ університет. Вмирає—назавжди. В країні ще цілий наступний 1920 р. провадиться боротьба за повний розгром контрреволюції.

Але Харків став твердо й назавжди радянським містом. Влада контрреволюції в йому вже більше не поновлювалася.

Розпочинається крута ломка всього старого й організація нового життя, на нових засадах. В смугу цієї ломки вступає й Харківський університет.

Харківський університет за років мирної роботи по відновленню народного господарства та побудови фундаменту соціалістичної економіки (1920—1933 рр.)

(На шляху ґрунтовної перебудови Харківського університету)

З відновленням Радянської влади після розгрому білих почало відновлюватися радянське життя всюди на Україні, в Харкові, в університеті в тому числі. Університет тільки тепер починає перетворюватися на справжній радянський виш. Тільки тепер, аж з 1920 року, починається його справжня реорганізація, перебудова. Процес цей заняв і порівняно довгий час, і проходив значно хоробливіше, аніж будьде.

Довгий, важкий шлях пройшов університет, доки став справжньою кузнею нових радянських кадрів та визначним вогнищем радянської науки.

І то з цілком зрозумілих причин.

Харківський університет був найстарішим вищим учбовим закладом на Україні й одним з найдавніших у цілій Росії. За ціловікову, 112-річну свою дореволюційну історію він пройшов довгу путь. Перетворився на визначний учбово-науковий заклад, згуртував значні кадри старої професури, виробив свій стиль, свої норми, свої традиції. Все це міцно за його сторічну історію напластувалося, злежалось і встоялось. Це був, у прямому значенні слова, старий виш,—ідеологічне знаряддя старих панівних класів.

За перших років революції й громадянської війни, незважаючи на глибоку диференціацію серед студентства й професури, не зважаючи на зріст радянських настроїв і безперечне намагання частини професури й студентства піти в ногу з революцією, в ногу з Радянською владою, університет все ж продовжував перебувати у чужих, ворожих руках.

Треба було швидше брати в свої руки це могутнє знаряддя ідеологічного впливу. Треба було взятись за реалізацію програми партії й уряду щодо народної освіти, зокрема вищої.

Але на цьому шляху вставав ряд найсерйозніших труднощів, які треба було розв'язувати негайно. Досвіду в цій справі ні в кого не було. Довелося йти помацки, припускаючи іноді серйозні помилки.

Поставало основне питання: чим повинен стати університет за нових умов? Яких заходів слід вжити, щоб він став справді радянським? Чи слід взагалі залишати його як вищу науково-учбову установу?

Адже старі університети були найбільш відірваними від життя учбовими закладами. Будучи центрами високої теоретичної освіти, осередками всебічних універсальних знань, вони не готували, або майже не готували, конкретних фахівців певного, яскраво окресленого профіля, за винятком лікарів і юристів. Особливо це відчувалось на історико-філологічному й фізико-математичному факультетах. Закінчуючі їх самі, за власним розсудом, визначали свій фах. Ставали викладачами гімназій, учительських семінарій, реальних шкіл. Вступали на чиновницькі посади й набули широку освіту використовували для швидшого просування по чиновно-бюрократичних східцях. Частина просто ставала освіченими громадянами, батьками родин, або гнила на посадах акцизних чиновників, дрібних службовців банків тощо, не знаючи, де і як прикласти свою широку освіту.

В університеті викладалося багато зайвого, непотрібного, схоластичного. Ряд абсолютно віджилих, рутинних, буквально середньовічних предметів з'їдав значну частину навчального часу, не даючи людям, що з великими труднощами оволодівали ними, нічого, крім гіркого осаду й непорозумінь.

Чи варт було зберігати таку, одірвану од живого життя, схоластичну учбову установу?

Чи можна навіть зробити її основою для появи на її базі якоїсь нової радянської вищої учбової установи?

Чи, може, доценту зруйнувати її, як ворожу й чужу?

Адже В. І. Ленін говорив, що „... вместе с преобразованием старого капиталистического общества, учение, воспитание и образование новых поколений, которые будут создавать коммунистическое общество, не могут быть старыми. Учение, воспитание и образование молодежи должны исходить из того материала, который оставлен нам старым обществом“¹.

Вставала на всю широчінь проблема ставлення до старої спадщини.

Класики марксизму, зокрема В. І. Ленін і товариш Сталін, учили і вчать, як треба ставитись до спадщини, зокрема культурної, ідеологічної спадщини. Вони настоюють на тому, що від спадщини минулого не можна відмовлятися огульно. Навпаки, старію спадщиною треба оволодівати, її треба вивчати, критично перетравлювати й, використовуючи все краще, що було в ній, йти далі.

„Мы можем строить коммунизм,—говорив В. І. Ленін на III з'їзді комсомолу у жовтні 1920 р.,—только из той суммы знаний, организаций и учреждений, при том запасе человеческих сил и средств, ко-

¹ В. И. Ленин—Сочинения, III вид., т. XXX, стор. 403.

торые остались нам от старого общества. Только преобразуя коренным образом дело учения, организацию и воспитание молодежи, мы сможем достигнуть того, чтобы результатом усилий молодого поколения было создание общества, не похожего на старое, т. е. коммунистического общества”¹.

І спеціально про спадщину старої школи Володимир Ільч Ленін говорив:

„Старая школа заявляла, что она хочет создать человека всесторонне образованного, что она учит наукам вообще. Мы знаем, что это было насквозь лживо, ибо все общество было основано и держалось на разделении людей на классы, на эксплуататоров и угнетенных. Естественнo, что вся старая школа, будучи целиком пропитана классовым духом, давала знания только детям буржуазии. Каждое слово ее было подделано в интересах буржуазии”².

„...Старая школа была школой учебы, школой муштры, школой зубрежки. Это верно... Она заставляла людей усваивать массу ненужных, лишних, мертвых знаний, которые забивали голову и превращали молодое поколение в подогнанных под общий ранжир чиновников”³.

Стара школа була погана, говорив Ленін: „Это верно, но все-таки надо уметь различать, что было в старой школе плохого, и полезного нам; надо уметь выбрать из нее то, что необходимо для коммунизма”⁴.

„... Мы должны взять то хорошее, что было в старой школе”⁵.

Сказане В. І. Ленінім повною мірою, природно, стосувалось не тільки старої школи взагалі, а й Харківського університету зокрема, — навіть університету початку 1920 р. Основні риси старої школи, все негативне, що було в ній, продовжувало існувати і в ньому. Але, разом з тим, у його роботі, навіть за дореволюційних часів, були й деякі сильні, позитивні моменти: вдале поєднання в одній установі учбових і наукових завдань; непогана постановка ряду предметів; лабораторна робота з ряду дисциплін; привчання студентів до самостійної дослідної роботи; наукові товариства, гуртки; високий рівень вимог до студентства і т. ін.

Треба було, одержавши таку спадщину, ретельно переглянути її під поглядом використання всього можливого в новому радянському вишій й, маючи це на увазі, почати побудову нового радянського університету. Для цього треба було насамперед: широко відкрити його двері молодим робітникам і селянам; усунути з університету контрреволюційні елементи серед студентства та професорсько-викладацького складу; виробити цілком певний, конкретний профіль установи; відповідно до цього виробити нові навчальні плани, програми і т. д., і т. п., тобто треба було вжити тих заходів, яких вжито було щодо старих університетів у Російській Радянській Федеративній Соціалістичній Республіці й які себе повністю виправдали.

Однак Народний комісаріат освіти УРСР вирішив піти лінією повного знищення не тільки негативного змісту або форми роботи старих університетів, а й самого їхнього імені. При чому, спершу підходячи до цієї справи дуже поверхово, почав реорганізацію Харківського університету з останнього — знищив вивіску, назву.

Безперечно, що певну роль у ліквідації університетів на Україні,

¹ В. И. Ленин — Сочинения, III вид., т. XXX, стор. 403—404.

² Там же, стор. 405.

³ Там же, стор. 405.

⁴ Там же, стор. 405.

⁵ Там же, стор. 407.

крім чисто педагогічних перекирувань, відігравали й націоналістичні настрої творців особливої системи народної освіти на Україні, особливо щодо освітньої системи братньої РРФСР. В своєму націоналістичному пориванні вони ладні були піти на будьяку систему, аби тільки вона не була схожа на систему РРФСР. Націоналістична логіка підказувала: раз університет там залишено, значить на Україні він мусить бути повністю знищений...

Як тільки відновилась у Харкові Радянська влада (після ліквідації денікінщини), при Наркомосвіті УРСР знову відновила свою роботу й відома вже комісія в справі реформи вищої школи. В результаті її діяльності вже в березні 1920 р. з'явилася інструкція про тимчасову організацію вищої школи на Україні.

На підставі цієї інструкції в березні 1920 р. в Харківському університеті сталися такі зміни. Юридичний факультет був закритий. Медичний факультет було реорганізовано в так звану „Медичну академію“. З історико-філологічного та фізико-математичного факультетів, зважаючи на величезний виявлений тоді попит на викладацькі кадри для масової школи соціального виховання й школи професійної освіти, створено було декретом Народного комісара освіти УРСР від 2 червня 1920 р. Тимчасові педагогічні курси. Студенти цих двох факультетів механічно ставали студентами курсів. Оголошено було новий набір, що дав дуже незначні контингенти.

Що це повинна була бути за установа—трудно сказати. Який її, зрештою, профіль, які її плани, які програми і т. д.—важко уявити.

Ясно було тільки одне. Старий університет у його повному складі вже не існував. У липні 1920 р. на пропозицію Наркомосвіти перестало існувати й Правління університету, передавши справи Правлінню курсів.

Але курси виявилися нежиттєвою установою й повинні були поступитись місцем новій. То була пора, коли в стінах університету з'являлися нові й нові установи, іноді вмотивовані й життєвіші, іноді незграбні, малозрозумілі й абсолютно нежиттєві. Університет вступив у довгу, тривалу смугу і ґрунтовних, а іноді й дуже поверхових реорганізацій.

а) Академія теоретичних знань

Власне кажучи, перша більш-менш ґрунтовна реорганізація старого університету сталася у липні 1920 р. Педагогічні курси мали, як видно з самої їх назви, тимчасовий характер. Треба було до справи перебудови університету підійти глибше, ґрунтовніше. Прикладні знання, кваліфікованих спеціалістів для народного господарства повинні були давати численні інститути—і старі, дореволюційні, нині реорганізовані, і нові, що стали виникати на Україні. Але ряд дуже важливих, як тоді говорилося, „теоретичних“ дисциплін не ввійшов до навчальних планів жодного з цих інститутів. Історія, географія, геологія, література, біологічні й математичні дисципліни, в їх неприкладному, а теоретичному розрізі, випали звідусюди. Інститути, в умовах переходу до мирної роботи по відновленню народного господарства, одержали тверде, чітке і ясне завдання: за чотири роки дати країні кваліфікованого спеціаліста для певної галузі народного господарства. Відбиток високих, напружених темпів лежав на всьому: на відбудові зруйнованого господарства, на готуванні кадрів для нього. За чотирирічний курс навчання треба було зробити інженером або агрономом молоду, а часто й літню, людину, що мала багатий життєвий досвід,

одержала право вчитись у вищому учбовому закладі, мала гаряче бажання вчитись, але мала дуже слабу попередню теоретичну підготовку. За таких умов готувати фахівця з широким загальним світоглядом, що розумівся б і на історії, і на літературі, і на географії і т. ін., було неможливо. Якщо ж піти ще й по лінії повної ліквідації усієї спадщини університету, знищено буде зовсім підготовку фахівців з названих дисциплін, потрібних у житті, в школі, в різних установах. Крім того, буде знищено центри наукової роботи в цих галузях людського знання. На таке Наркомос УРСР, при всій рішучості його курсу на повну й безоглядну ломку всього старого, піти не міг.

Так виникла на базі Тимчасових педагогічних курсів, а вірніше сказати, на базі двох колишніх факультетів старого університету: історико-філологічного й фізико-математичного, в липні 1920 р. нова установа з дуже відповідальною, претендіозною назвою: Академія теоретичних знань.

Пірва між окремими факультетами колись єдиного університету глибшала. Закритий ще в березні 1920 р. юридичний факультет разом з Комерційним інститутом дають тепер початок Інститутові народного господарства (Іннаргосп або Інгосп), медичний факультет продовжує даліше оформлення разом з медичними жіночими курсами цілком окремої Медичної академії, що 1921 р. була реорганізована в Харківський медичний інститут. Все останнє було зібрано в Академії теоретичних знань, що стала спадкоємцем не тільки приміщень, учбово-наукової бази, а й традицій старого університету.

На підставі затвердженого Наркомосвітою УРСР положення, Академія теоретичних знань створювалася в складі двох інститутів: Інституту суспільних наук і Інституту фізико-математичних наук.

Оскільки економічні й правові дисципліни відходили разом з кадрами до Інституту народного господарства, Інститут суспільних наук створювався не в складі повного циклу всіх існуючих суспільних наук, а лише тих, які ніде було приділити. Отже, зрештою, в Інституті суспільних наук повинні були існувати чотири відділи: соціально-історичний, лінгвістичний, літературний і економічний, що, в свою чергу, діляться на секції.

Інститут фізико-математичних наук створювався в складі трьох відділів: математичного, хімічного й природничо-історичного, що теж ділились на секції.

В Інституті суспільних наук створювалися, насамперед, такі кафедри: філософії, загальної історії, російської історії, української історії, історії російської літератури, історії західноєвропейської літератури, історії української літератури, історії мистецтв, російської мови, порівняльного мовознавства, класичної філології, соціальної педагогіки, політичної економії.

В Інституті фізико-математичних наук у першу чергу створювались такі кафедри: математики, механіки, астрономії, фізики, неорганічної хімії, агрономії, зоології, органічної хімії, геології, географії, фізіології, ботаніки.

Надалі давалось право створювати нові кафедри.

На завідувачів кафедр було затверджено кваліфікованих професорів. Кафедри повинні були провадити учбову й науково-дослідну роботу.

Для студентів обох інститутів створювався один спільний „основний відділ“, через який проходять усі студенти першого курсу, слухаючи тут загальноосвітні дисципліни.

Спеціалізація студентів по інститутах і відділах починається лише з

другого року навчання. З третього року навчання спеціалізація ще вужчає, і на четвертому році їй повинен надаватись, по можливості, науково-дослідний характер.

Для підготовки викладачів шкіл різних вертикалей, з третього або четвертого курсу, залежно від особливостей відділів і секцій, вводились педагогічні дисципліни, щоб дати елементарні знання в галузі педагогіки.

В Академії повинні були запровадити нові учбові плани й програми, що розроблялися спеціальною комісією при ОТВУЗ Наркомосу (Отдел вузов—С.К.).

Органи управління Академії мали сконструюватися на підставі положення, що розроблялось спеціальною уставною комісією при ОТВУЗ Наркомосвіти. Тимчасово ж, до запровадження в життя положення про управління вищою школою, Академією теоретичних знань і інститутами, що входили до її складу, мали керувати існуючі органи Тимчасових педагогічних курсів, при чому їхня Рада повинна була стати Радою Академії, а факультетські ради повинні були стати радами інститутів.

Такою, приміром, повинна була стати нова установа. Не можна сказати, щоб положенням було поставлено перед нею чіткі і ясні завдання. Основне питання—питання про профіль—лишалось по суті відкритим. Ідея педагогізації Академії, ідея перетворення її в педагогічний вищий учбовий заклад, проведена була і в положенні і в навчальних планах дуже слабо. У навчальних планах, та й то тільки Інституту суспільних наук, вводилась одна педагогічна дисципліна—соціальна педагогіка. Цим, власне, вичерпувалась вся ідея педагогізації в межах цілої Академії. В Інституті фізико-математичних наук—жодних новин. Його плани були урізаними планами фізико-математичного факультету старого університету. Жодної загальної дисципліни. Жодного педагогічного предмету, не говорячи вже про якісь політичні науки.

В Інституті суспільних наук вводились хоч нові, породжені революцією, предмети: філософія, історія України, історія української літератури, соціальна педагогіка, політична економія.

Інститут фізико-математичних наук був найпрямішим спадкоємцем і продовжувачем старих університетських схоластичних традицій. Самий склад студентства тут був переважно старий, і це теж не давало великого простору для нових віянь. Нове студентство, що потяглося в Академію, здебільшого йшло в Інститут суспільних наук. З одного боку, тому, що, не маючи систематичної попередньої підготовки до вишу, лякалось фізико-математичних дисциплін. З другого боку, в наслідок величезного інтересу до суспільних наук, збудженого роками революції.

В липні 1920 р. Академія теоретичних знань почала діяти. Затверджено було основні професорсько-викладацькі кадри. Студентів розбито по відділах і секціях. Почалось читання лекцій. Старі методи викладання. Старі професорсько-викладацькі кадри. Старе студентство.

Але доволі міцно повіяло новим. Диференціація серед колективу Академії глибшала. Крім ворожого ставлення певної частини професорів і студентів до заходів Радянської влади, все частіш і серед викладачів і серед студентів чути голоси коли не повного їх схвалення, то, принаймні, стриманого ставлення. Все частіше лунали голоси широкій підтримки, широкого бажання перебудувати свій учбовий заклад відповідно до завдань Радянської влади.

Особливо стали зміцнюватись ці настрої з осені 1920 р., коли

в результаті широкого розкриття дверей Академії для всіх бажаючих учитись, восени 1920 р., вперше за роки революції, стався перший масовий набір в стіни колишнього університету. В Академії з'явилися свіжі кадри, не отруєні забобонами й схилинням перед „чистою наукою“. Прийняті без іспитів, не завжди добре підготовані, але з великим життєвим досвідом люди, переважно від 25—28 і до 40—45 років, вони принесли з собою велике бажання вчитись, учитись плодотворно й швидко, щоб бути корисними своїй звільненій батьківщині. Серед них були вже і комуністи, дехто з активних учасників недавніх боїв за владу рад. Вони то й стали тим елементом, спираючись на який можна було перебудовувати виш.

Почалась уперта боротьба серед студентства. Почалось шукання профіля. Тяжко сказати, чого в той час було більше в стінах Академії: лекцій і практичних робіт, чи мітингів, сходок і зборів з приводу їх. Найнещаднішій критиці було піддано методи роботи, зміст дисциплін, ідейний напрям професорів, цілеспрямовання Академії. На збори запрошувались представники Наркомосвіти. Їм пропонували, від них вимагали, їм погрожували. Осінь 1920 р., зима й весна 1921 р. пройшли під знаком оцього невгамовного кипіння, під знаком наполегливого шукання нових шляхів. На чолі Академії стояли люди, що явно не справлялися з бурхливими процесами, які відбувалися в її стінах.

Однак, як не бушувало студентство, як не метушились студентські організації, вдихнути життя в цю нежиттєву, мертворождену установу вони не змогли.

Розчарування Академією було майже поголовне. Почалася втеча студентства в інші виші, ясніші своєю цілеспрямованістю: Медичний інститут, Технологічний, Сільськогосподарський, Інститут народного господарства. Академія ж теоретичних знань, або, за влучною назвою студентів, „Академія терзань“ змушена була доживати свої останні дні.

6) Інститут народної освіти

У вересні 1921 р. на базі Академії теоретичних знань було створено ще більш відмінну від старого університету установу—Харківський інститут народної освіти (ХІНО), якому 1925 р., на клопотання інститутських громадських і адміністративних організацій, присвоєно було ім'я відомого лінгвіста Олександра Потебні, що вийшов із стін Харківського університету. Ця установа виявила значно більшу життєвість і проіснувала понад десять років.

Створюючи Інститут народної освіти, його фундатори мали на меті одне: створити вищий педагогічний навчальний заклад з цілком ясною, закінченою цілеустановкою—готувати робітників народної освіти для всіх типів шкіл масової освіти.

На цей час в основному закінчувалась реформа початкової й середньої освіти. Педагогічні кадри для початкової школи, на думку Наркомосу УРСР, повинні були готувати реорганізовані на базі колишніх учительських семінарій і організовані наново трьохрічні педагогічні школи. Кадри ж вищої кваліфікації для масових шкіл професійної освіти (фабзавуч, профшкола, технікум) і різного роду установ соціального виховання (єдина трудова школа-семирічка, дитячі будинки тощо) повинні готувати інститути народної освіти, створювані на базі колишніх університетів, або на базі міцніших дореволюційних учительських інститутів.

Порівняно велика учбово-допоміжна база старих університетів і їх визначні професорсько-викладацькі кадри могли б з завданням—дати країні висококваліфіковані, теоретично добре озброєні педагогічні кадри—цілком справитись.

Їм же була доручена відповідним положенням „Разработка под руководством наиболее выдающихся ученых исследователей научных проблем, а также подготовка и вовлечение в научную и преподавательскую деятельность лиц, обнаруживших стремление к научной работе и необходимые для этого познания и дарования“¹.

Так перед Академією теоретичних знань, фактично перед залишками Харківського університету, вставав шлях трансформації його в педагогічний вищий учбовий заклад, перетворення в Інститут народної освіти.

Харківський інститут народної освіти було створено в складі двох факультетів: соціального виховання (факсоцвих), що мав готувати педагогічні кадри для масових установ соціального виховання, і професійної освіти (факпрофос), що повинен був готувати педагогічні кадри для масових шкіл професійної освіти.

Факультет соціального виховання був зовсім новим факультетом у стінах університету. Спершу він не мав поділу. Згодом з'явилися секції: шкільна, що готувала кадри для єдиної трудової школи; дошкільна, що готувала кадри дошкільних установ (дитячі будинки, садки тощо); секція комуністичного дитячого руху, що готувала робітників комдитруху (піонерробітників), і так званий СПОН—секція підготовки кадрів по боротьбі з неповнолітніми правопорушниками (безпритульними, неповнолітніми злодіями тощо).

Пізніше других виникла педологічна секція, як найяскравіший вияв ворожого лівацького крутіства на фронті педагогіки й педагогічної освіти.

Цей факультет відрізнявся своїми кадрами і студентськими і викладацькими.

І ті, і другі здебільшого прийшли з практичної педагогічної роботи й були головними застрільниками педагогізації в межах цілого ХІНО.

Факультет соціального виховання працював на основі свого, несхожого на аналогічні факультети інших ІНО, навчального плану. З самого початку на чолі його стали люди, які уявляли себе творцями нової школи в радянській педагогіці, що пізніше й одержала на Україні назву „Харківської школи“ й була рішуче засуджена партією й урядом, як ворожа, лівацька школа, що нічого спільного з радянською педагогікою не мала. В основу навчального процесу покладено було такий план, у якому майже не було місця основним фаховим дисциплінам (історія, географія, фізика, математика і т. д.). Майже всі години плану з першого й до останнього курсу відводились педагогічним дисциплінам, кількість яких з року в рік зростала, не даючи будьякої змоги удосконалити знання з тих питань і предметів, з яких кінчаючи мусять бути спеціалістами. Тут читались: соціальна педагогіка, педагогіка юнацького віку, рефлексологія, історія педагогіки, педологія, соціальна гігієна, педологія юнацького віку і т. ін. Більше десятка.

Мало того, саме викладання їх було суцільним нагромадженням не реальних досягнень радянської педагогіки, а власного прожектерства, глобельної критики на адрес застарілих педагогічних норм, педологічного крутіства. Роблячи позитивну справу збудження інтересу студентства до

¹ „Положение о научно-исследовательской работе“.

проблем педагогіки, факультет не давав потрібних ні педагогічних ні фахових знань з основних предметів. Це розхолоджувало, розчаровувало студентів. Не бачачи справжньої науки, студенти, навіть ентузіаста педагогічної справи, тікали з факсоцвиху на факпрофос, а іноді й в інші виші. З усіх факультетів ХІНО студентський колектив цього факультету був найплинніший.

Факультет професійної освіти створив секції: історії, мови, літератури, математики, фізики, хімії, природознавства, географії,—тобто тих предметів, що викладалися в масових школах профосвіти.

Це були предмети, що були головними й у складі історико-філологічного та фізико-математичного факультетів старого університету.

Факпрофос посів його основні приміщення, оволодів його навчально-матеріальною базою, зарахував собі всі старі професорсько-викладацькі і студентські кадри, разом з невеликим контингентом нового студентства, прийнятого за принципом „відкритих дверей“ уже за радянських часів до Академії теоретичних знань. Він міг вважатися найпрямішим спадкоємцем старого університету.

У перший рік—два його існування тут зустрічались ще доволі часто студентська форма, кашкет. Тут були зосереджені „академісти“, „вічні студенти“, як їх тоді називали. Вони огульно-вороже, як і більшість професури цього факультету, ставились до будьяких починів Наркомосу, студентських організацій. Особливо висміювалась ідея педагогізації й оробочення вишу. Бути вчителем—для переважної більшості цього факультету на перших порах здавалось прямо кошуномством. Сидіти і вчитись поруч з учорашнім робітником і селянином їм здавалось просто безглуздом.

А між тим, цей факультет був основним, найчисленнішим. Питома вага його була дуже велика. Об його негативне ставлення до всього нового могла розбиватися ініціатива і студентських організацій, і окремих студентів-комуністів, що були вже в складі інституту.

Треба було вжити негайних заходів до оздоровлення, насамперед, цього факультету.

Восени 1921 р. вперше цю справу удалося рішуче посунути вперед. На основі „політики відкритих дверей“, яка давала змогу людям з робітників і селян потрапити без іспитів до вищої школи, пощастило прийняти кілька сот нових студентів з робітників, селян, інтелігенції. Разом з тим цього року вперше було проведено перереєстрацію і перевірку соціального складу старого студентства, що дало змогу виключити за різними мотивами теж більше сотні, вороже настроєних, соціально чужих, студентів, що брали іноді участь із зброєю в руках у боротьбі проти Радянської влади. Знову піднялись розмови про „разрушение чистой науки“ і таке інше. Але обстановка рішуче змінилась. Зросла кількість відданих Радянській владі людей серед студентства. Зростала вона і за рахунок нового набору, і за рахунок переходу кращої частини старого студентства на бік Радянської влади.

Тривав дальший процес диференціації й серед професорсько-викладацького складу, особливо серед його молодшої частини. Вперше ж цього року стали з'являтися на викладацькій і на адміністративній роботі в інституті комуністи.

Велику роль у викристалізуванні Інституту народної освіти, як цілком радянського вищого педагогічного закладу, відіграли в той час поява й розгортання роботи партійної організації комуністів-більшовиків. Коротка історія виникнення її така.

До 1921 р., ще в складі старого університету і далі—Тимчасових педагогічних курсів та Академії теоретичних знань були окремі студенти-комуністи. Стаючи свідками й учасниками величезної й гострої боротьби, що розгорталась тоді в стінах університету, вони іноді намагались очолити революційно настроєне студентство, радились між собою. Але така спорадична робота, як правило, рідко увінчувалась успіхом. Потрібна була систематична участь і в навчальній, і в громадській роботі в виші. Потрібна була уперта, наполеглива боротьба за радянізацію вишу, за радянське студентство, радянську професуру. Потрібне було комуністичне око, контроль, провід.

На початку 1921 р. Центральним Комітетом Російської Комуністичної Партії (більшовиків) було опубліковано ухвалу про прикріплення всіх студентів-комуністів до своїх інститутських організацій, що мають створитись. Так, у березні 1921 р. відбулися організаційні збори і студентів-комуністів Академії теоретичних знань, на яких і створено було комуністичну організацію Академії в складі семи чоловік.

Закипіла робота. Замість безпартійного комісара Академії виділено було комуніста-студента в політкомісари Академії. Почалось оволодіння студентськими організаціями, гуртування безпартійного активу тощо.

Цікава, між іншим, дискусія спалахнула була ще 1921 року й потім ще кілька раз здіймалася в організації з приводу методів роботи з безпартійним студентством.

„Некоторые товарищи,—писалось в „Альбомі“ осередку ЛКСМУ ХІНО, в розділі, присвяченому історії парторганізації ХІНО,—считали, что ввиду буржуазного и мелкобуржуазного состава студенчества, не надо заботиться о привлечении его в руководимые коммунистами выборные организации. Надо путем имеющихся средств давления образовывать органы, целиком состоящие из коммунистов, и с их помощью диктовать свою волю. Но большинство ячеек, исполняя указания тов. Ленина: *„Пролетариат должен совершить социалистический переворот, присоединяя к себе массу полупролетарских элементов населения, чтобы сломить силой сопротивление буржуазии и парализовать неустойчивость крестьянства и мелкой буржуазии“*¹—считало нужным, по мере возможности, ни на шаг не отступая от проведения в жизнь директив партии, привлечь на свою сторону эти элементы, отколоть их от агентов капитала и заставить работать на пользу Советской Республики“.

Керуючись такими поглядами, комосередок уже протягом 1921 р. провів ряд студентських зборів, на яких остаточно викрив ворожі, меншовицько-есерівські елементи, вибив їх з їхніх місць у студентських організаціях і провів вибори до них або комуністів, або вивчених, близьких до партії, безпартійних.

Осінній набір 1921 р. підсилив парторганізацію, вливши в неї нові, свіжі сили. Робота і внутріпартійна й серед безпартійного студентства пожвавішала. В організації стало вже понад двадцять чоловік. Партосередок поволі знаходив своє місце в системі інститутських громадських, студентських і адміністративних організацій, стаючи все більш впливовим і ведучи за собою все ширші маси студентства та професури. Важливою подією не тільки внутріосередкового життя цього часу, а й подією інститутсько-о масштабу була партійна чистка, що проведена була в партійному осередку ХІНО 4 жовтня 1921 р.

¹ В. И. Ленин—Сочинения, т. VIII, стор. 96.

1921—22 навчальний рік був для парторганізації ХІНО справжньою школою більшовицького керівництва. Вона провела ряд доповідей і зборів, на яких висвітлювала питання, зв'язані з переходом до нової економічної політики, підготувала й провела по своєму колективу вибори до міської ради, керувала студентськими організаціями, організувала 1921 р. колектив ЛКСМУ ХІНО. З метою поширення політичних знань серед студентства, вона організувала марксистський семінар та бібліотеку. Вона брала активну участь і в позаінститутській роботі (посівна кампанія і т. д.). Була зроблена спроба почати політроботу й серед службовців та технічних робітників.

Парторганізація тим самим демонструвала свою певну політично-партійну зрілість і доводила, що вона стала значною силою, спираючись на яку можна провадити дальшу роботу по перетворенню інституту в справжню кузню радянських педагогічних кадрів.

Новий злам у всій роботі приніс 1922—23 навчальний рік.

Цього року вперше було партизовано керівництво інституту. Це дало змогу краще в потрібних цілях використовувати адміністративний апарат і професорський колектив. Стало легше організовувати всю роботу по перебудові вишу.

До того ж, новий набір цього року, проведений за тим же принципом—по розкладці партійних і громадських організацій,—влив нові свіжі сили, серед яких було чимало комуністів, комсомольців, членів профспілок, членів КНС тощо. Радянський кістяк студентства зростав і міцнів. В той же час соціально-академічною перевіркою студентства й цього року було виключено значну кількість ворожих елементів та академічного баласту, так званих „вічних студентів“ вступу 1910—11—12 рр., що не мали жодного складеного заліку й сиділи на яких хотіли курсах.

Особливо оздоровило обстановку в інституті створення в цьому ж навчальному році Робітничо-селянського факультету (робфаку ХІНО).

Робфаки, як відомо, створювались для підготовки робітників і селян до вступу в інститути. Декрет радянського уряду за підписом В. І. Леніна в цій справі було опубліковано у вересні 1920 р., коли вже діяв перший у Союзі робфак, відкритий у Москві 2 лютого 1919 р.

У зв'язку з тим, що на Україні в той час склалась абсолютно невірна „теорія“, що робфаки можуть існувати тільки при індустріальних вишах, інститути неіндустріальні почали створювати собі підготовчі курси для вступу в них.

Так і при Харківському інституті народної освіти 1923 р. було створено двохрічні підготовчі курси для готування робітників і селян до вступу в ХІНО. Місця на курсах заповнялись на підставі розкладки, розісланої по губерніях України. Заняття повинні були початись в 20-х числах грудня 1922 р. Але через ряд обставин (не устатковано приміщення, не підібрано кадри викладачів, не влаштовано справи з постачанням, їдальнею і гуртожитком і т. ін.) заняття фактично розпочались аж 5 лютого 1923 р.

На курси було прийнято 111 чоловік. Коли заняття вже почалися, вирішено було звернутись до вищих органів з проханням перетворити курси в робфак ХІНО. Наркомос УРСР згодився, і 4 березня 1923 р. відбулося урочисте відкриття робфаку. Від став невід'ємною складовою частиною інституту на правах одного з його факультетів. Будучи робітничо-селянським і майже поголовно партійно-комсомольським по своєму складу, він одразу ж став відігравати велику роль у житті інституту.

Партгрупа курсів, організована ще в лютому 1922 р., об'єдналася з комосередком ХІНО. Представники робфаку заняли місце в загальностудентському комітеті ХІНО. Маючи в своїх лавах міцні більшовицькі кадри, він швидко висуває їх на загальноінститутські студентські пости, охоплюючи своїм пролетарським проводом усі студентські організації.

Робфак ХІНО всією обстановкою був схожий на перший-ліпший робфак, яких тоді так багато виникало в Харкові (майже при кожному виші). Ті ж плани, ті ж програми, та ж цілева установка: підготувати колишнього робітника й селянина до успішного навчання в виші. Тут прискореним темпом подавалися основи головних наук. Курс навчання був трьохрічний. Метод роботи був різний: лекції, бесіди, практичні заняття, гурткове й індивідуальне готування завдань, перевірка завдань, підсумкові конференції, заліки... Переважали бесіди й система роботи над завданнями. Робота була поставлена до примітивізму просто. Але інакше й бути не могло. Робфаківці були мало-підготовані. Треба було, просто й ясно підходячи до справи, навчити їх. На робфаці створився й відповідний педагогічний колектив, переважно з викладачів-майстрів з великим педагогічним стажем, що вміло справлялися з цим складним завданням. Тут був дружний, здоровий, міцний колектив викладачів і студентів, згуртований на спільній роботі, на основі взаємності, взаємодовіря й товарищескості. Робфак уже з 1924 р. мав свій окремий корпус, свої окремі кабінети й лабораторії, свою бібліотеку, свої окремі факультетські організації: партосередок, осередок ЛКСМУ, Профбюро і інші. Він жив здоровим навчальним і громадським життям, довівши свій склад з 111 чоловік першого набору до 300—400 чоловік у наступні роки. Щороку, починаючи з 1925 р., він вливав свої робітниче-селянські кадри на основні факультети, пролетаризуючи студентство ХІНО.

Разом з робфаком оформилася комсомольська організація ХІНО. Зачатки її ведуть ще до 1921 р., коли заходами й під керівництвом парторганізації було створено невеликий колектив ЛКСМУ ХІНО—восени 1921 р. Так цей колектив, нічим особливо не виявляючи себе напочатку в системі інститутських організацій, існував до 1923 р. В січні 1923 р. комсомольці-робфаківці, не знаючи навіть про його існування, ставлять питання про створення організації ЛКСМУ при ХІНО. Ініціативу робфаківців-комсомольців підтримали і в комосередку інституту, і в райкомі ЛКСМУ. 11 лютого 1923 р. відбулись перші загальні збори комсомольців усіх факультетів інституту. Цей день і став днем народження загальноінститутської організації ЛКСМУ, яка, щоправда, формально вважалась осередком ЛКСМУ робфаку ХІНО, бо за тодішнім положенням осередки ЛКСМУ вишів могли створюватися тільки там, де є база з робітничою молоді.

Так з'явилася ще одна громадсько-політична студентська організація, один з могутніх засобів радянзації інституту.

Що стосується безпартійного студентства, то воно об'єднувалось і обслуговувалось загальностудентськими організаціями, які звалися студентськими комітетами. Первинною студорганізацією був курсовий або триместровий студком. Студентство цілого факультету очолювалось факультетським студентським комітетом (коротко, факстудком або факком), студентство цілого інституту очолювалось загальноінститутським студкомом. У них були сектори: економроботи і культроботи.

Профспілкових об'єднань серед студентів спершу не існувало. З 1923 р. в ХІНО було вже багато профспілкових організацій: гірни-

ків, металістів, кравців, медиків і т. д. Найбільшою й основною серед них була вчительська професійна спілка „Всеробітос“.

Якщо зважити, що 1923 р. існував ще й цілий ряд добровільних організацій і кожна з них обстоювала інтереси студентства, порушувала якесь питання, дублюючи роботу другої,—ставало ясным, що треба було уточнити структуру студентських організацій. Уточнення це пішло такою лінією.

1923 р. студкоми було розпущено. Профспілкові об'єднання визнано було основною формою студорганізацій. На чолі кожної профспілки став профком. В загальноінститутському масштабі вони об'єднувались міжспілковою організацією—Виконбюро профспілок ХІНО.

Така структура студентських профспілкових організацій протрималась до 1925 р., коли вона була замінена єдиними профспілковими організаціями, що відповідали профілям вишів.

В ХІНО створено було єдину профспілкову організацію, відповідаючи його профілю: профспілку „Всеробітос“. Члени інших спілок були перереєстровані, переведені в члени спілки „Робос“ і на початку нового навчального 1925—26 р. на загальних зборах студентів—членів спілки було обрано єдиний профком „Робос“ ХІНО, що й став, поруч партійної й комсомольської організацій, основною студентською організацією в інституті.

В стінах інституту уже з 1921-1922 рр. буяло серед студентства цілком радянське здорове, бурхливе життя... Під проводом і за ініціативою партійної організації студентство ладне було битись за перше-ліпше здорове радянське починання, звідки б воно не виходило: від внутріінститутських організацій, чи від вищих органів Радянської влади або партії.

Вага і вплив студентських організацій в інститутському житті з кожним роком зростали. Досить відзначити, що такі питання, як розподіл стипендій, відання гуртожитками, їдальнями, уся справа матеріального забезпечення студентства, а іноді й інші дуже важливі питання,—входили до безроздільної компетенції профкому і парторганізації, що підміняли часто-густо ректорат, деканати і почували себе повними господарями інститутського життя.

Тільки з 1926—27 р. почали зміцнюватись керівні адміністративні органи інституту й різкіше стало відчуватись одноначалля ректора.

В інституті розгорталась велика громадсько-політична робота. Працювали десятки професійних гуртків, партійних, комсомольських, що вивчали теорію й історію професійного руху, історію партії, комсомолу. Працювали десятки наукових гуртків. Видавались газети-стіннівки—загальноінститутська „Іновець“ і робфаківська „Робфаківець“. Пізніше, з 1926—27 р., стало виходити понад десяток газет-стіннівок—органів факультетів, курсів, груп. 1924 р. відкрився клуб, що його назвали клубом „Червоного вчителя“, що й став центром культурно-масової роботи серед студентства. Велику роботу провадили студенти й поза інститутом, зокрема по лінії шефства над червоноармійськими і червонофлотськими частинами (Радіобатальйон, крейсер „Червона Україна“, дивізія Котовського), над промисловими підприємствами (кондитерська фабрика „Кофок“) і на селі (Піски, Прудянка та інші прикріплені до ХІНО села), не говорячи вже про участь у різноманітних кампаніях того часу всередині інституту, в місті, на селі.

Перших років існування ХІНО матеріальне становище студентства було важким.

Але і в умовах відбудови народного господарства держава відпускала кошти на утримання і студентства і для організації його учбового процесу.

В матеріальному забезпеченні студентства панував різко підкреслений класовий принцип. Найнезаможніші студенти з робітників і селян одержували гуртожиток, державну стипендію (розміром спершу 7 крб. 50 коп. на місяць; далі 14 крб.; а далі, в міру господарського зміцнення країни Рад,—все вищу й вищу), пільгову баню й проїзд у трамваї, безплатний обід у так званій кубучівській їдальні¹.

Всі робфаківці забезпечувались гуртожитком, стипендіями, їдальнею, навіть одягом і взуттям.

Студенти одружені одержували так звану сімейну або полуторну стипендію і іноді користувались окремими кімнатами в гуртожитках, що звались БПС (будинки пролетарського студентства).

Єдиної картини учбового процесу в межах цілого інституту не існувало. Інститут, по суті кажучи, від самого початку свого існування і до кінця, жив, як конгломерат факультетів, дуже відмінних методами роботи, навчальними планами, програмами, усім стилем життя.

Особливо відмінним життям жив факультет профосвіти із своїми численними секціями, фуркаціями, кафедрами і т. ін. Будучи основним спадкоємцем університету, він туго позбавлявся його традицій. Навколо нього і в ньому точилася найгостріша боротьба, боротьба серед студентства—старого й нового, боротьба серед професури—за і проти реорганізації університету, боротьба органів народної освіти за радянізацію й педагогізацію цього учбового закладу.

Лозунг педагогізації заповнив усе.

„Сжато,—говориться в „Альбомі“ осередку ЛКСМУ ХІНО тих часів,—этот лозунг означал следующее: „Полное разрушение старых университетских традиций, методов преподавания, задач подготовки „исследователя“. Превращение бывшего университета в Высший педагогический институт, дающий красного советского просвещенца“.

І далі...

„Борьба прежде всего шла за студенчество. Классовый прием и чистка. Широкая пропаганда „педагогизации“ на каждом шагу и в каждой мелочи (вплоть до обеденной карточки, идущей в первую очередь „работпроснику“); расслаивание студенческой массы не только по классовому признаку, но и по принципу: „за или против педагогизации“—вот каковы были методы борьбы за ХІНО, проводившиеся партийными и студенческими организациями“...

Хворобливо проходив цей процес, насамперед, серед професури, не завоювавши якої не можна було мріяти про справжній радянський виш,—тим хворобливіше, чим більше робилося зайвого й непотрібного ламання, на шлях якого стали в ті часи на Україні щодо старих університетів. Крута ломка ця найбільше зачіпала цей факультет, і тут опір з боку більшості професури та старого студентства був найбільший. Виявлявся він у переговорах з ректором і проректором, на засіданнях Правління інституту, що в них з 1921 року стали брати постійну

¹ „Кубуч“ — Комитет улучшения быта учащихся—так звалася студентська організація, до складу якої входили представники студентства, Наркомосу, господарських наркоматів і організацій, яка відала побутовими питаннями життя студентства й кошти якої складались з членських внесків студентства, відрахунків господарських організацій та з прибутків від власних комерційних установ (фотографії, крамниці, тощо)—С. К.

участь представники студентства; на факультетських комісіях, нарадах, зборах. Професори відстоювали все, буквально все, що було в старому університеті: старий навчальний план, сітку дисциплін, старий бюджет часу, методи роботи, зокрема лекції, і т. д. і т. д. Одверто не заперечуючи проти введення й деяких нових предметів, вони, однак, так гаряче відстоювали права тієї чи іншої дисципліни на ту кількість годин, яку вона колись мала, що на нові дисципліни нічого не лишалося.

Велика боротьба точилася навколо методів викладання.

Стара професура настоювала на лекції, як єдино можливій, найідеальнішій формі викладу. Студентство, будучи не завжди підготоване слухати й сприймати лекційний виклад предметів, що читалися за навчальним планом, вимагало форму бесіди, „проробки“, як тоді звалось, з попутними роз'ясненнями і т. д. Викладачі вважали цей метод зниженням вишівського рівня, звали це перенесенням у виш форм роботи початкової школи і чинили опір.

Розгорталася також велика ідейна боротьба за впровадження методології діалектичного матеріалізму в науки. В цьому відношенні зроблено тоді було чимало. Неговорячи вже про історичну чи літературну секцію, навіть частина викладачів біологічного факультету з певним успіхом ставала на цей шлях. Але боротьба більшості старої професури, особливо колишнього фізико-математичного факультету університету, мала щодо цього дуже загострений характер. Висміювалась сама ідея перенесення законів матеріалістичної діалектики до фізико-хіміко-математичних наук. „Марксизм і математика“, „Марксизм і фізика“, „Марксизм і хімія“... що може бути безглуздіше такого поєднання, — говорили вони, — кожна наука має свої іманентні, властиві тільки їй одній, шляхи й методи, якими вона і йде; внесення до неї якихось „чужерідних“ методів було б шкідливим, прямо таки згубним для неї.

Доходило до того, що ще й у 1929 р. на сторінках багатотиражки можна було читати:

„Математика не покрывается диалектикой...“

Пора покончить с вредным заблуждением о буржуазном характере современной математики... пора признать, что внутренняя логика развития математических наук далеко прорвала все классовые преграды“.

Цим мотивувалась необхідність залишення наук на старих ідеалістичних методологічних позиціях.

Це тільки один з фактів такої боротьби проти марксо-ленінської методології в ХІНО. Вона точилася в найрізноманітніших формах: на лекціях, в розмовах з студентами, на семінарах, під час практичних занять, на засіданнях кафедр, — гостріше в перші роки, слабше далі, бо adeptів і носіїв ворожих теорій ставало все менше, тоді як прибічників нової радянської науки, заплідненої методологією діалектичного матеріалізму, ставало все більше.

Процес переходу науки на радянські рейки виключно багатobarвний і різнорідний. Не обходилося без курйозів, коли той чи інший професор, навіть, декларуючи своє приєднання до марксизму, часто-густо не міг розрізнити і плував „Марксистську історію техніки“ (був тоді такий предмет) з „Історією марксистської техніки“. В ті часи, наприклад, широко вживалися такі оцінки робіт, як „майже марксистська“, „не зовсім марксистська“ і т. ін.

Доводилося ставати іноді на шлях крутої ломки, порядком адміністративних розпоряджень часом знімати години в тієї чи іншої

дисципліни, іноді знімати саму дисципліну. Це викликало невдоволення, суперечки, сцени в ректора, іноді тихий саботаж і розмови без кінця про „руйнування науки“...

Але студентство в масі своїй гаряче підтримувало ідеї радянзації й педагогізації ХІНО, ідеї просякнення всіх наук принципами діалектичного матеріалізму. Воно їх підносить на всіх зборах, засіданнях.

Взагалі навчання студента починає з певного часу посідати основну увагу в роботі студентських організацій. З метою впорядкування й організованого впливу на цю справу створено було ряд органів, що спеціально відали б усім процесом навчання по студентській лінії. При студкомі, і далі при виконбюро і єдиному профкомі існували спеціальні академкомісії.

З квітня місяця 1923 р. з метою поліпшити викладання основних предметів було створено предметні комісії, що повинні були об'єднувати всіх викладачів певного предмету в межах факультету й координувати їх роботу, систематично поліпшуючи її.

З'явилися студентські фракції предметних комісій. Нарешті, з осені 1923 р. інститут рясно вкрили студентські методичні організації—„осередки сприяння педагогізації“..., що вишукували нові й нові активні методи роботи.

Зрештою, отакою системою „педагогізації“, системою мобілізації уваги інститутської громадськості навколо реформи навчального плану й усього взагалі навчального процесу уже в 1923—24 р. удалося дуже далеко одійти і від старих університетських традицій і від усіх його давніх норм.

Старе студентство або вибуло по всякого роду щорічних у перші роки існування ХІНО перереєстраціях і перевірках, або було випущено в зв'язку з закінченням інституту. Цією лінією більше по суті воювати не було з ким. Опір частини професури продовжувався, але й серед неї процес диференціації тривав і поглиблювався. З'являлося і серед професорсько-викладацького складу все більше і більше ентузіастів нового радянського педагогічного інституту, що твердо підтримували нові порядки ХІНО.

Але в усій цій роботі, поруч з цілком в основному вірними і здоровими заходами, було допущено абсолютно неприпустимі речі.

З навчального плану майже випали, наприклад, географічні дисципліни. Історичні предмети фактично було знищено й натомість з'явилася ціла плеяда „історієподібних“ дисциплін,—„революційних“, „лівих“ своїми назвами і абсолютно невірних своїм змістом (історія соціалізму і соціальних теорій—від античності до сучасності,—історія суспільних форм з її гіпертрофічним перебільшенням ролі так званого торговельного капіталізму і т. д.). Ряд найважливіших і найскладніших для засвоєння дисциплін фізичної, математичної, хімічної секцій було знято за „непотрібністю“ їх для майбутнього освітянина, хоч вони й мали велике принципове значення для загальної теоретичної освіти викладача фізики, хімії, математики.

Зате плани з педагогічних дисциплін з певного часу, примірно з 1924 р., гіпертрофічно зросли, посівши на всіх секціях трохи чи не половину часу.

Був час, коли на факпрофосі, щоб він випускав учителів, обізнаних з усіма типами шкіл, читалися такі предмети: енциклопедія сільськогосподарського виробництва, енциклопедія індустріального виробництва, наукова організація праці, організація фабзавучів, організація профшкіл, організація технікумів, історія педагогіки, со-

ціальна гігієна, педагогіка, педологія, педологія юнацького віку і т. ін., буквально більше десятка. При цьому вони читались як обов'язкові для всіх секцій на перших двох курсах, що вважались загальними, бо спеціалізація починалася з третього курсу.

На основні, фахові предмети буквально не вистачало часу.

Далі, самі методи роботи. Лекція з бігом часу, особливо по фахових дисциплінах, була зовсім вигнана з інституту. Вся робота організувалась на основі бригадно-лабораторного методу.

Іспити, як форма перевірки знань, були ліквідовані.

Оцінки знань не існувало.

Все це, як і лекційний (або, як тоді говорилося, „словесний“) метод, було визнано за атрибут старої школи, абсолютно ворожий новій радянській педагогіці й новій радянській школі, яка, мовляв, будується на принципі трудового навчання, власної творчості учня, колективізму в роботі, в житті, в побуті, на основі гуртових, активних методів праці.

Метод колективної „проробки“ особливо заохочувався так тому, що не вистачало підручників, як і тому, що він, мовляв, — розсадник колективізму серед студентства.

Ліваки від педагогіки і в Наркомосі і в інституті (а їм активно допомагали, а іноді наштовхували запеклі вороги) хапались за всякий привід, щоб внести ще щось нове і нове, хоч у назву, якщо не в суть справи. В цьому відношенні дуже цікавий момент стався в ХІНО в 1928 р.

Країна тоді йшла швидкими темпами шляхом індустріалізації, шляхом створення фундаменту соціалістичної економіки. Популярність лозунга індустріалізації країни — величезна. І, щоб включити й свій виш у справу індустріалізації країни, вирішено було надати якийсь специфічний профіль своїм відділам, профіль індустріальний або аграрний, залежно від того, який якому відділу краще пасуватиме. З цього часу основні відділи факультету профосвіти ХІНО почали зватися: техно-математичний, агро-біологічний і т. д., доки, як нежиттєві, не вмерли через рік—два самі собою.

Перші роки ХІНО працював тільки ввечері, щоб дати змогу студентам поєднувати навчання з роботою, бо значна частина студентів працювала. В розкладі відводився один день на тиждень для гурткової роботи, який, як правило, використовувався слабо.

Все це приводило до того, що навіть сумлінно, добре працюючі студенти одержували вкрай низькі знання. Закінчуючі вже на практичній роботі відчували всю слабкість підготовки, що вони її одержали в інституті. Ті, що вчилися, відчували незадоволення і часто густо намагалися перейти до іншого „конкретнішого“ вишу, з краще поставленою роботою.

Правда, у всій тій роботі, що провадилась того часу в ХІНО, були, цілком ясно, й здорові елементи.

І в образі ХІНО, з його студентським активом, його професорсько-викладацьким складом, країна мала, хай незграбний, невисокий рівнем, але радянський вищий педагогічний заклад, що випускав радянських освітян і, майже за десятирічний час свого існування, випустив кілька тисяч чоловік, що працювали в найрізноманітніших закладах народної освіти і на Україні, і поза її межами.

* * *

Поруч з навчальними функціями, ХІНО виконував і функції науково-дослідні. Наукова робота зосереджувалась у науково-дослідних

кафедрах, яких було понад півтора десятки, а саме: фізики, математики, зоології, фізіології, історії європейської культури, історії української культури, мовознавства, історії української літератури і т. д., а також у науково-допоміжних закладах: астрономічна обсерваторія, гідробіологічна станція тощо. По лінії адміністративній вони були підпорядковані ХІНО.

Ідейне ж керівництво здійснювало Головне управління науково-дослідних установ НКО УРСР (Укрглавнаука). На них були сконцентровані визначні кадри старого університету, часом широко відомі і в межах СРСР і закордоном: історик античного світу академік Н. П. Бузескул, історик Росії й України академік Д. І. Багалій, математик академік С. Н. Бернштейн, біолог академік Нікольський, фізіолог проф. Залеський, анатом проф. М. Ф. Білоусов, математик проф. Д. М. Сінцов, геолог проф. Д. М. Соболев і багато інших. Кожна кафедра мала в своєму складі: дійсних членів, наукових співробітників і аспірантів, кадри яких вони черпали з найталановитіших студентів, що кінчали ХІНО. З 1926 р. в складі кафедр стали з'являтися після перших випусків ХІНО перші вихованці радянської вищої школи. Першими серед них були по лінії біологічних кафедр—І. М. Буланкін—нині професор, доктор біологічних наук, член-кореспондент Академії Наук УРСР, Д. С. Шапіро—зараз кандидат біологічних наук, декан біологічного факультету, І. М. Поляков—нині професор, кандидат біологічних наук, та інші.

Неоднакової вартості й неоднакового напрямку була наукова робота не тільки на різних кафедрах, а й у межах одних і тих кафедр. Все залежало від кадрів, що зібрались на них, і від керівництва кафедр насамперед. Так, де керівництво перебувало в здорових радянських руках, де кадри були близькі Радянській владі, де вони не протиставляли себе їй,—там і робота, вже з перших років відбудовного періоду, йшла жвавіше, і тематика була актуальніша, і ефект роботи був більший. Такими були, наприклад, деякі кафедри біологічного факультету: зоології, ботаніки. Такою була, наприклад, астрономічна обсерваторія тощо.

Тут уже з 1925—26 р. з'являються актуальні для соціалістичного будівництва роботи. Виходять „Учені записки“. Проводиться значна робота по вихованню й втягненню до наукової роботи аспірантури.

Там же, де керівництво й кадри були іншими, там панувала і далі мертвечина, метафізика, дослідження тем, далеких від життя, там культивувались методи роботи, чужі й ворожі соціалістичному будівництву. Безперечно, такими осередками, що туго переходили на нові позиції, були науково-дослідні кафедри, насамперед, історичні і літературні, особливо кафедри: історії української літератури, історії західноєвропейської культури, історії української культури.

В тематиці цих кафедр можна було зустрінути ще такі теми, як: „Алхимико-гностическая философия игральных карт“¹, „О словечке „факт““² і т. д.

Значна ж частина тематики цих кафедр присвячена була вивченню й дослідам: церковного устаткування, зразків народного ремесла (писанки, кожуха, сохи, ручного млина і т. д.)³.

¹ „Наукові записки“ н. д. кафедри історії західноєвропейської культури, 1929, вип. III.

² Там же, вип. II.

³ „Наукові збірники кафедри історії української культури“ за всі роки.

Якщо траплялась і актуальніша тематика, наприклад присвячена громадським рухам, то й вона розроблялась на основах, що нічого спільного з марксизмом не мали навіть у назвах, не говорячи вже про зміст.

„Селянські рухи“, наприклад, один з таких „дослідників“ умудрявся називати „селянськими реакціями“, що, мовляв, були відповіддю на якісь „поміщицькі... акції“¹, і т. ін. А між тим вони якраз доволі активно працювали. Якщо трудно було друкувати свої роботи в межах Союзу, друкували їх закордоном. Вдавалися до яких завгодно заходів, аби тільки відстояти стару буржуазну науку, правда, прикриваючись завжди тогою безсторонністю, об'єктивізмом, аполітичністю.

Тільки із зміцненням соціалізму внашій країні та з зміцненням позицій марксизму-ленінізму, як домінуючої ідеології, фронт науки в ХІНО став вирівнюватись, активізуватись і актуалізуватись, переходячи на принципи діалектичного матеріалізму.

Велику роль у цьому відношенні відіграли молоді кадри наукових робітників, що пройшли аспірантуру і одержали вищу освіту вже за Радянської влади. Вони були справжніми новаторами науки. З їхнім приходом на кафедри розшарування серед старих наукових кадрів поглибилося.

Прискорився процес переходу на радянські позиції в науці кращої частини наукових робітників. Став створюватись у межах кожної кафедри здоровий науковий радянський осередок. Ізоляція старих буржуазних кадрів більшала. Кафедри ставали осередками радянської науки.

* * *

1925 р. восени в системі ХІНО була створена ще одна, мало споріднена з ним своїм цілевим спрямуванням і методами роботи установа: факультет політичної освіти (факполітос). Завданням його було готувати кваліфікованих робітників позашкільної освіти: завідувачів клубів, бібліотек, антирелігійників-пропагандистів і т. ін. В ньому існували відділи: клубний, бібліотечний, антирелігійний. Поява цього факультету з його специфічним профілем, з його особливим навчальним планом, з рядом специфічних клубних і бібліотечних дисциплін, ясна річ, ще більше дисгармоніювала тому, що було колись у старому університеті. Харківський інститут народної освіти ставав ще аморфнішим, ще незграбнішим конгломератом, з абсолютно різними своєю природою і стремліннями факультетами, з різними методами роботи.

В силу цього вставало питання про необхідність дальшої кардинальної реформи в стінах ХІНО.

1927—1928 рр. країна, в зв'язку з різким курсом на індустріалізацію й початком реалізації першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства, пред'явила колосальні вимоги до вищої школи по лінії кадрів. Кадри треба було дати негайно, кадри численні, для всіх галузей народного господарства й культури; добре озброєні хоча б по лінії свого вузького фаху. Швидко й оперативно з цим завданням тодішні, розбухлі за роки революції, виші справитись не могли. Треба було на їх базі створити вузькі галузеві інститути з конкретною цілеустановкою: готувати висококваліфікованих фахівців певної вузької галузі народного господарства і культури.

¹ „Наукові збірники кафедри історії української культури“ за всі роки.

На підставі певних постанов директивних органів 1929 р. почався розпад існуючих інститутів на споріднені, але цілком самостійні інститути вузького конкретного профіля.

Так, 1929 р., на підставі директив уряду, було ліквідовано й Харківський інститут народної освіти імені Потебні, як єдину учбово-наукову установу. На його основі виникли:

На базі факультету соцвиху виник самостійний Інститут соціального виховання, що пізніше став зватися просто Інститутом народної освіти, а ще далі Педагогічним інститутом (нинішній Харківський державний педагогічний інститут, коротко: ХДПІ).

На базі факультету політосвіти виник самостійний інститут політичної освіти, пізніше перейменований у Всеукраїнський інститут комуністичної освіти (коротко ВУІКО), а ще далі, 1935 року, розформований і реорганізований у Бібліотечний інститут.

Нарешті, на базі факультету профосвіти виник самостійний Інститут професійної освіти (коротко Інститут профосвіти, або ХІПО).

Робфак залишено було при ХІПО.

Починалася нова смуга ще ґрунтовніших „експериментів“ і реорганізацій.

в) ХППО і ХФХМІ

Харківський інститут професійної освіти, створений 1929 р. як самостійний педагогічний вищий учбовий заклад у результаті розпаду колишнього ХІНО на ряд галузевих вишів, вийшов ще менш вмотивованою й менш життєвою установою, аніж його попередник—ХІНО. Лишившись педагогічною вищою школою, що повинна була б готувати викладачів масової школи професійної освіти, як і колишній факультет профосвіти ХІНО, він явно не справлявся з цим завданням. З ряду предметів (географія, наприклад) він, як і його попередник, кадрів не готував. Рівень знань, що він їх давав студентам, був вкрай незадовільний. До того ж у ньому виразно відрізнялись дві, ніби чужі одна одній, групи факультетів, з яких він складався. З одного боку, словесні, з малим елементом практичних занять, факультети: соціально-економічний і літературно-лінгвістичний. З другого боку, факультети: фізико-математичний і хімічний, де була велика перевага практичних занять, звідки значна частина закінчуючих ішла не тільки робітниками середніх шкіл, а й до установ, лабораторій, підприємств тощо. Ніби поміж ними стояв біологічний факультет.

Стало здаватися, що вся справа готування радянських педагогічних кадрів для масової школи профосвіти виграла б, якби й ці різнірідні факультети виділити в самостійні, ще вужчі обсягом роботи і своїм профілем, інститути.

В результаті і Інститут профосвіти, проіснувавши лише один навчальний рік як єдина установа, вже 1930 р. розпався на два: Харківський педагогічний інститут професійної освіти (коротко: ХППО) і Харківський фізико-хіміко-математичний інститут (коротко: Фізхімматінститут, або ХФХМІ).

Їх організаційна структура мала такий вигляд:

Фізхімматінститут складався з трьох факультетів: фізичного, хімічного й математичного, кожен з яких мав по дві фуркації—дослідну

й педагогічну, збираючись відповідно готувати дослідника й педагога. Розподіл по фуркаціях починався з перших курсів.

Педінститут профосвіти складався з двох факультетів: соціальних наук (з відділами: історико-економічним та літературно-лінгвістичним) і біологічних наук.

При Педпрофосі залишився і колишній робфак ХІНО.

Фізхіммат же почав організовувати свій робфак—при інституті і ряд периферійних (у Донбасі тощо).

Науково-дослідні кафедри, що існували при ХІНО, зрісши і зміцнівши коштом нових молодих радянських наукових кадрів і будучи фактично сторонніми для педагогічного учбового закладу установами, що перебували до того ж і в віданні самостійного відділу Наркомосвіти—Сектора Науки, були ще 1929 р. виділені з системи ХІПО й реорганізовані в самостійні науково-дослідні інститути.

Обидва інститути ставали чисто учбовими закладами.

Оформляючись, вони поділились приміщеннями, устаткуванням, кадрами і т. ін., ослабляючи взаємно один одного й формуючись одразу ж як маломічні учбові установи.

Раніш не вистачало приміщень—тепер же це питання стало справжнім лихом для обох інститутів. І раніш не вистачало кваліфікованих кадрів, тепер же відсутність їх стала ще гострішою. До того ж у кожному з них мали читатись так звані загальні дисципліни, всі викладачі з яких опинились в якомусь одному інституті. Викладачі з мов, літератури, політичної економії, ленінізму, наприклад, всі відійшли до ХППО. Викладачі фізики, математики, тощо—всі опинились в складі ФХМІ.

Гірше за все було те, що основне в роботі кожного з них—цілева установка і організація навчального процесу—було продумано й поставлено поверхово і вкрай погано.

В Фізхімматінституті було не все гаразд з фуркаціями. Студентів, що закінчували педагогічну фуркацію, охоче брали середні школи й школи масової профосвіти. Але, наприклад, студенти хімічного факультету, що кінчали педагогічну фуркацію, не могли належно використати себе в середній школі у зв'язку з малою кількістю годин, відведених навчальним планом середньої школи на хімію.

Не все гаразд було й з дослідниками. Дослідних установ було не так багато, щоб вони могли вбирати в себе всю продукцію фізхіматів. В заводських же лабораторіях іноді з більшою охотою брали інженерів, а не „чистих“ дослідників з ФХМІ.

Кого мусить готувати Інститут фізхіммат—це питання лишалось по суті нерозв'язаним.

В Педпрофосі справа з профілем була трохи краща, ясніша, чіткіша (правда, не всюди: з студентами, що кінчали економічну фуркацію історико-економічного відділу, невідомо було, що робити, бо політична економія, фахівців з якої в них готували, в середніх школах не читалась). Але тут навчальний процес був поставлений вкрай погано—ще гірше ніж в Фізхімматінституті.

1931—1932 рр. були роками, коли шкідництво на фронті теоретичної педагогіки, на фронті педагогічної освіти розцвіло пишним квітом. Культивоване або підтримуване тодішнім керівництвом Наркомосвіти УРСР, воно розвалювало вкрай вищі педагогічні учбові заклади, зачіпляючи насамперед основну ділянку їх роботи—навчальний процес.

В інститутах існував розгорнений, доведений до абсурду, лабораторно-бригадний метод. Лекції на ряді факультетів було зовсім при-

пинено. Так звані „дні відкритих дверей“, під час яких у розкладі нічого обов'язкового не було й можна було приходити в який завгодно кабінет, лабораторію, аудиторію й працювати над чим хочеш, або й зовсім не приходити,—вітались як останнє слово радянської дидактики.

А передова газети „Зброя політехнізації“ в той же час вимагала йти ще далі: „потрібно сміливіше запроваджувати активні методи навчання, сміливіше ставати на шлях запровадження днів вільного розкладу“—писала вона¹.

Замість наполегливої серйозної роботи на основі поєднання доброї кваліфікованої лекції з ґрунтовною проробкою її матеріалу, як то радили відповідні ухвали уряду², захопилися лжеполітехнізмом, лівацьким прожектерством, штурмовщиною, всякого роду походами, що були викриті з усією силою відповідними ухвалами органів влади і партії.

Прощітала поверховість, всезнайство, низький рівень усієї навчальної роботи. Це викликало обурення кращої, свідомішої частини професури й студентства, гостру критику.

Дисципліна розхитувалась вкрай. Успішність катастрофічно падала.

Але „ліваки“ знаходились і тут. Переносячи механічно методи роботи з індустріальних новобудов, що тоді в широкому розмірі розгортались у країні; галасуючи про „темпи“, „включення“, „запозичення“ і т. д., вони стають на шлях штурмовщини, походів, місячників і т. д.

Коли навчальна робота в Педпрофосі буквально зайшла в тупик, дирекція інституту разом з профкомом оголошують „місячник боротьби за якість академроботи“³.

Ось як характеризує в тій же газеті завдання місячника заступник директора ХППО по навчальній частині:

„Основним завданням цього місячника є: мобілізувати увагу всієї громадськості інституту навколо питань підвищення якості академроботи відповідно до цільового спрямування інституту. Чільне місце під час переведення місячника повинна мати боротьба за діалектично-матеріалістичну методологію, за активізацію методів викладання, за політехнізацію вишу, за підвищення якісного обліку роботи“⁴.

Під час місячника передбачалось:

Провести суспільний перегляд програм та робітничих планів, щоб перебудувати їх на базі марксо-ленінської методології...

ґрунтовно вивчити методи викладання й обліку, вивчити роботу академбригад, питання раціоналізації учбової роботи й інше.

„Для організації цієї величезної й надзвичайно важливої роботи утворено метод-штаб (!— С. К.) в загальноінститутському масштабі і трійки—на факультетах“⁵, —урочисто оголошував заступник директора.

Одним словом, справжній штурм! Спроба роботу підмінити штурмом. А з тривалою, складною справою просякнення всієї роботи інституту методологією діалектичного матеріалізму „разделаться в два счета“, протягом місяця!

Лівацькі, шкідливі, порочні, кілька раз засуджувані партією й урядом, антибільшовицькі, антирадянські методи роботи!

¹ „Зброя політехнізації“ № 4 за 1 квітня 1931 р.

² „Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР“, № 68 за 1932 р., стор. 671.

³ „Зброя політехнізації“ № 4 за 1 квітня 1931 р.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

А між тим вони процвітали в обох інститутах, користуючись високою похвалою і навіть підтримкою інститутських громадсько-політичних організацій.

Втрата чуття міри, примиренське ставлення до „ліваків“ від педагогіки, слабе реагування на ворожу, шкідницьку діяльність, притуплення революційної пильності,—ось що характерне тоді було для інститутських партійних організацій.

В обох інститутах працювали в той час, згодом викриті, вороги народу, які ще більше розвалювали їх.

Це був період значного пожвавлення активності троцькістсько-бухарінських і буржуазно-націоналістичних ворогів народу—зрадників соціалістичної батьківщини, що, пролазячи в кожную шпарину, намагалися нездорові явища в роботі інститутів ще більше помножати й роздмухувати.

Так, сама по собі здорова й вірна ідея створення й на фронті педагогічної освіти галузевих вишів, на ділі в обох цих інститутах прийняла вкрай викривлений характер, не давши бажаних наслідків.

Потрібне було пряме втручання в роботу вишів партії, уряду.

В результаті обидва інститути було реорганізовано в новий заклад.

Ще рік, правда, інститути існували кожен окремо. Але вже під кінець 1932-33 навч. року почалось злиття їх в одну цілком нову установу—Харківський державний університет.

Пройшовши довгий 13-річний шлях блукань, експериментів, реорганізацій, Харківський університет відновлювався одразу як нова радянська вища науково-учбова установа з новими завданнями й цілком новим змістом усієї роботи.

Харківський державний університет в умовах боротьби за завершення будови соціалістичного суспільства та запровадження Сталінської Конституції (1933—1938 рр.)

Харківський державний університет, як нова вища учбова-наукова установа, веде свій початок з 1933 р.

Коротка історія його виникнення така.

19 вересня 1932 р. виходить історична в житті вищої школи Радянського Союзу ухвала ЦВК СРСР „Про навчальні програми та режим у вищій школі та технікумах“¹. В ній, поруч значних успіхів радянської вищої школи, що вона їх домоглася за останні роки, відзначається ряд істотних недоліків і хиб, а також дається ряд важливих директив щодо дальшої роботи. Зокрема в ній пропонувалось: відмінити бригадно-лабораторний метод „в его современной, фактически сложившейся форме“; зміцнити лекційну систему викладання та метод індивідуальної роботи студентства; ліквідувати систему колективних заліків; запровадити двічі на рік залікові сесії; забезпечити відповідальність кожного студента та викладача за навчання та успішність; запровадити диференційовану форму оцінок успішності тощо.

В ній же ЦВК СРСР пропонував:

„Укрепить существующие университеты, как учебные заведения, подготовляющие высококвалифицированных специалистов по общенаучным дисциплинам, а также педагогов, и развернуть университеты в тех республиках (Украина и др.), в которых их не имеется“².

¹ „Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР“, № 68 за 1932 р., стор. 671.

² Там же, стор. 675.

Україна була тією республікою, де університети, в ході соціалістичної революції й перебудови вищої школи, було знищено, й постанова ЦВК СРСР, отже, прямо її торкалася.

На виконання і в розвиток її, Рада Народних Комісарів УРСР 10 березня й 21 липня 1933 р. винесла постанови: „Про організацію на Україні державних університетів“¹, „Про мережу і контингенти університетів УРСР“² та „Про матеріально-технічну базу університетів“³. На їх підставі було створено чотири українських університети, в тому числі Харківський.

Організовано його було в складі семи факультетів: фізико-математичного, хімічного, біологічного, геолого-географічного, історичного, мовно-літературного, економічного (з відділом економгеографії). Правовий факультет, що спершу проектувався постановою Раднаркому УРСР від 21 липня 1933 р., не був створений.

Щоб університет став з самого початку й певним науковим центром, однією з цих постанов йому було передано вісім наукових закладів: Інститут теоретичної хімії, філію Українського зоолого-біологічного інституту, філію Українського геологічного інституту, філію Українського ботанічного інституту з садом при ньому, Харківську астрономічну обсерваторію в складі астрономічного та геофізичного відділів, Інститут географії й картографії, Український інститут механіки й математики, Донецьку гідробіологічну станцію. Крім того, щоб забезпечити університет фондами наукової літератури, йому було передано Харківську центральну науково-учбову (колишню фундаментальну університетську) бібліотеку.

Університетові надано було право одержувати безплатно обов'язковий примірник усіх наукових видань УРСР та, порядком обміну, — наукові видання всіх союзних республік. Надано було також право організувати власну друкарню й видавати наукові записки та спеціальні університетські видання (лекції, конспекти, монографії, наукові розвідки, бібліографічні нариси тощо). Університетові було передано всі основні й допоміжні учбові приміщення Фізхіматінституту, Інституту профосвіти та науково-дослідних установ, на базі яких він створювався, а також ряд інших корпусів. Йому ж передавались робфаки цих інститутів.

Отже, з самого початку Харківський державний університет створювався, як великий, потужний учбово-науковий центр з видатними науково-викладацькими кадрами, з значною матеріально-технічною базою, з різноманітними галузями роботи.

Вже за перші роки свого існування він не тільки довів свою життєвість, а й розрісся в один з найбільших учбово-наукових закладів України й цілого Радянського Союзу, ділом відповідаючи на вимоги, пред'явлювані йому поточним періодом соціалістичного будівництва.

А то були відповідальні часи, часи високих вимог, часи, коли країна, в результаті виконання першого п'ятирічного плану й побудови фундаменту соціалістичної економіки, вступила в виконання другого п'ятирічного плану, в смугу завершення будови соціалістичного суспільства. То були часи, коли країна з особливою гостротою відчувала потребу в кадрах, — в грамотних, висококваліфікованих кадрах для всіх ділянок соціалістичного будівництва, для ділянки культури, науки, освіти зокрема.

¹ „Бюлетень Народного Комісаріату Освіти УРСР“, № 13 за 1933 р.

² „Бюлетень Народного Комісаріату Освіти УРСР“ № 30—31 за 1933 р.

³ Там же.

Поставлений на цю ділянку Харківський державний університет провів за ті роки значну роботу.

Він зовсім по-новому організував навчальний процес.

Університет переглянув навчальний план і програми дисциплін під поглядом наближення їх до свого профіля. Він розгорнув велику боротьбу за перебудову змісту наук і самого викладання на принципах марксо-ленінської методології. Він зацентрував увагу всього колективу на індивідуальній роботі студента, як основі основ навчального процесу. Піднято було значення лекції. Велику роль стала відігравати самостійна практична робота студента над книгою, в лабораторії, в спеціальних практикумах. Уміле поєднання лекційних курсів і практичних занять—ось що було покладено в основу навчальної роботи. А головне—було незрівнянно піднято рівень вимог до студентства й професорсько-викладацького складу й акцентовано відповідальність кожного за успішність навчання.

В результаті цього з року в рік поліпшувалась навчальна робота в університеті. Разом з тим росли його контингенти, успішність, матеріальна база.

Ось деякі дані, що ілюструють сказане.

Насамперед, з року в рік росли контингенти студентства. Якщо в перший рік існування університету на основних його факультетах навчався 1971 студент, то вже через п'ять років у ньому вчилось 2897 чоловік, тобто на 1000 чоловік більше.

Найрівніше зростали контингенти фізико-математичного, геолого-географічного та біологічного факультетів, що в їх кадрах країна відчувала особливо гостру потребу. Дуже нерівно розгортались факультети соціальних наук: економічний, історичний, мовно-літературний. Це пояснюється тим, що ворожі елементи, які окопались у той час в університеті та Наркомосвіті УРСР, навмисне намагались загальмувати суспільнополітичну науку й освіту. Це виявилось, наприклад, у звуженні контингентів мовно-літературного факультету, а історичний та економічний факультети зовсім були закриті 1935 р. і відновились тільки: перший—у 1937 році, другий—у 1938 році.

При університеті, з самого початку його виникнення, існував робфак, де щороку навчалось од 600—800 студентів, та вечірній вчительський університет з кількістю студентів од 500—700. Річні контингенти студентства в університеті вже в ті роки дорівнювали 3—4 тисячам.

Неухильно зростала й кількість випускників за ці роки. Почавши з 218 чоловік у перший рік свого існування і 214—у 1934—35 навчальному році, він у дальші роки випускає 300—400 чоловік.

Все це були висококваліфіковані фахівці, більше десятка різних спеціальностей, так потрібних нашому господарству й культурному фронту.

За ці роки під університет було підведено міцну матеріально-фінансову базу. Тільки з 1935 по 1938 р. бюджет університету зріс з 6889,9 до 10138,9 тисяч карбованців, або майже на 40%.

Тільки за один рік (з 1937 по 1938) бюджет зріс на 2180,9 тис. карб., або на 27,4%.

Це давало змогу поширювати кабінети, лабораторії, наукове устаткування університетських закладів. Це з року в рік поліпшувало матеріальне забезпечення професорсько-викладацьких і наукових кадрів. Це ж підносило й рівень забезпечення студентства.

Університет з кожним роком збільшував стипендіальні фонди.

Якщо 1935 р. на стипендії студентам і аспірантам витрачалось

2724,6 тис. карбованців, то вже 1938 р. на них відпускалось 4702,8 тис. карбованців, або майже вдвое більше.

Ріст стипендіальних фондів і рівень забезпечення студентства та аспірантів по роках видно хоча би з таких цифр (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Динаміка росту стипендіального забезпечення студентів та аспірантів
(у тисячах карбованців)

Роки	Загальний бюджет університету	В тому числі на матеріальне забезпечення студентів і аспірантів	% студентів, забезпечених стипендіями	Середній розмір студентської стипендії	% аспірантів, забезпечених стипендіями	Розмір аспірантських стипендій
1935	6839,9	2724,6	84,7	100 карб.	100	200—250 карб.
1936	7278,9	2736,8	84,8	115 "	100	200—250 "
1937	7958,0	3061,6	87,3	125 "	100	400—450 "
1938	10138,9	4702,8	90	160 "	100	400—450 "

Студенти четвертих та п'ятих курсів забезпечені були стипендіями майже всі, при чому стипендіями вищої норми.

Ріст матеріальної забезпеченості студентства відбувався водночас з поліпшенням житлових умов. Університет одержав у своє розпорядження ряд корпусів на території студентського містечка і 1938 р. добудував власний корпус на 250 чоловік. Через те цифра студентів, що жили в гуртожитках, зросла вже в 1938 р. до 1460, замість 900 чоловік у 1934 р. Студентські гуртожитки були устатковані ліжками, меблями, квітами, радіоприймачами, при чому на устаткування гуртожитків тільки за 1934—1936 рр. витрачено було 600 438 карб. Значні кошти відпускались також на розміщення студентів на приватних квартирах.

Все це різко підвищило рівень знань студентства. З року в рік зростала кількість відмінних і добрих оцінок.

Поруч з цим падала кількість незадовільних оцінок, дійшовши вже в 1937—38 р. 0,4%. Зменшувався і процент неатестованих, дійшовши в цьому році 3,9. Збільшувався також з року в рік процент нормального переходу на наступний курс. Щодо цього дуже показовими є такі цифри (див. таблицю 2).

Таблиця 2

Відомості про кількість переведених, залишених на другий рік та виключених на кінець року

Роки	Всього студентів	Переведено		Залишено на другий рік	Виключено за неуспішність
		без академ. заборг.	з академ. заборг.		
1936—37	100%	44,8%	50,9%	3,0%	1,3%
1937—38	100%	76,7%	20,8%	1,0%	1,5%

Ще й у 1937—38 навчальному році процент переведених на старший курс з академзаборгованістю був високий (20,8), але на фоні масових переводів на старші курси з академзаборгованістю в колишніх інститутах фізхімату і профосу це вже був значний крок уперед. Значним кроком вперед було й залишення на другий рік тільки одного процента студентів. Були ж факультети, де ця справа стояла ще благополучніше. Наприклад, на історичному, геологічному й літературному факультетах не було жодного залишеного на другий рік.

Особливо рівними позитивними оцінками відзначались державні (випускні) іспити, під час яких студенти, починаючи з 1936—37 навчального року, твердо тримали норму відмінних оцінок—60%, як стабільну.

Університет дійсно почав давати країні кращі кадри висококваліфікованих фахівців, яких охоче брали середня і навіть вища школа і науково-дослідні інститути та заводські лабораторії.

З року в рік університет жив напруженим навчальним і громадсько-політичним життям. З 8 годин ранку заповнялись його приміщення. Праця розгорталась в аудиторіях, бібліотеках, читальнях, лабораторіях—в учбові години й поза розкладом. На основі соціалістичного змагання й ударництва, широко впроваджуючи їх в усю роботу, університет готував кадри нових спеціалістів.

Велику роль в організації всього різноманітного університетського життя, розірваного вулицями, корпусами, факультетами, курсами, групами, відігравали громадсько-політичні організації: партійна, комсомольська, профспілкова. Ускладнилася їх робота в ці роки. Вимоги незрівнянно зросли. Людські кадри помолодшали. В університеті центральною фігурою ставав молодий студент—вчорашній десятикласник середньої школи, як правило, молодий комсомолец, жадний до знань, мало загартований життям, здебільшого не знаючий практичної роботи. Головним завданням всієї роботи з такими людськими кадрами ставало поглиблене комуністичне виховання, як основне питання роботи студентських організацій.

Перед відповідальними завданнями стояла партійна організація.

Але вона сама в ті роки була певною мірою ослаблена. Тоді як члени організації з кожним випуском десятками вибували з неї, закінчуючи університет,—нове партійне поповнення з кожним новим набором нараховувалось, у зв'язку з приходом до університету молодих студентських контингентів, буквально одиницями. До того ж, то були роки, коли ріст парторганізації, у зв'язку з перевіркою рядів ВКП(б) і далі перевіркою й обміном партійних документів, зовсім припинився, й нове поповнення, таким чином, не могло відбуватись. Як зменшувався партійний прошарок серед студентства в ті часи, видно хоча би з таких даних: якщо в 1933—34 навчальному році було в університеті 227 студентів членів та кандидатів КП(б)У, що становило 11,5% до всього студентства ХДУ, то вже в 1934—35 кількість їх зменшилась до 204, або до 9,8%, а в 1935—36—навіть до 191, або до 8,8%. Наступні роки, аж до 1938—1939, виявляли далі цю ж тенденцію зменшення партпрошарку в університеті. Разом з тим це були роки, коли парторганізація була певною мірою засмічена троцькісько-бухарінськими й буржуазно-націоналістичними ворогами, що намагались окопатися в університеті, шкодячи роботі, навчанню і вихованню студентства, гальмуючи дослідну роботу і т. д.

Та, не зважаючи на це, парторганізація ХДУ, керуючись вказівками вождя партії товарища Сталіна, виходячи з рішень партійних з'їздів

і пленумів ЦК ВКП(б) та користуючись підтримкою міської й обласної парторганізації, розгромила ворожу агентуру в університеті провадячи велику організаційну і політвиховну роботу й у своїх лавах, і серед безпартійного студентства та науково-викладацьких кадрів університету. Важка це і складна була робота. Чимало було припущено й помилок, а найголовніша—притуплення більшовицької пильності до ворогів, що орудували на очах організації. Але парторганізація в цілому була здоровою. З цієї відповідальної смуги вона вийшла ще більше загартованою, згуртованою навколо генеральної лінії партії, навколо свого вождя товариша Сталіна, готовою зустріти будьякі труднощі на тій ділянці, на якій вона стоїть.

Студентство в цілому—і члени комсомолу, і члени профспілки, і позаспілкове студентство—не підтримало підступів ворогів у своїх лавах, які оказались ізольованими одиницями, жалюгідними пігмеями. Матеріально забезпечене, оточене піклуванням партії й уряду, відчуваючи на собі особисте батьківське піклування свого друга і вчителя товариша Сталіна,—воно було вірним закликам партії: дати в короткий час висококваліфіковані кадри, так потрібні країні, і ділом відповідало на них.

Водночас з навчальною роботою воно привчалось до наукової роботи, пробуєчи свої сили в спеціально для цього створених науково-технічних гуртках. Кількість цих гуртків і гуртківців, керованих кращими професорами й викладачами університету, кількість засідань і доповідей, зачитуваних на них, зростали з року в рік. Значна частина гуртківців потім вступала до аспірантури, готуючись стати науковими робітниками й викладачами вищої школи. Роботи певної частини гуртківців друкувались в факультетських „Учених записках“ або в окремих студентських наукових збірниках, що виходили епізодично.

Серед студентства провадилась організована партійною й комсомольською організаціями та профкомом велика політвиховна робота, працювали десятки гуртків партійних, комсомольських, поточної політики, по історії партії й комсомолу, по статуту й програмі партії. Провадились лекції, доповіді, бесіди. Значним центром політвиховної роботи став загальноуніверситетський клуб, при якому існував постійний студентський лекторій, та червоні кутки гуртожитків. Відзначення революційних дат перетворювалось в загальностудентські свята. При клубі було з року в рік чимало гуртків студентської самодіяльності: духовий оркестр, хор, драмгурток, спортивні гуртки тощо, які часто дебютували на студентських вечорах, користуючись чималою популярністю.

Велику організаційну й виховну роль у житті університету відігравала газета-багатотиражка, заснована ще колишнім Фізхімматінститутом у лютому місяці 1932 р. під назвою: „За нові кадри“. Вже в університеті вона була перейменована й стала виходити під назвою „За більшовицькі кадри“. Виходила вона раз на шостиденку тиражем у 1500 примірників.

Значну роботу за завданням міських і обласних організацій проводило студентство, особливо партійно-комсомольська частина його, і поза університетом,—у місті й по області: шефська робота у військових частинах, на підприємствах, на селі, участь у засівкампаніях, в агітаційній і пропагандистській роботі.

Так студентство, гартуючись на роботі—навчальній, громадсько-політичній, науковій,—за п'ять років свого перебування в університеті ставало кадрами не тільки добрих, висококваліфікованих спе-

ціалістів, але й політично свідомих громадян—патріотів своєї вітчизни.

Визначними подіями в житті університету цих років були: XVII з'їзд ВКП(б), постанова Раднаркому СРСР та ЦК ВКП(б) „Про роботу вищих навчальних закладів і про керування вищою школою“, прийняття Сталінської Конституції і проведення на її основі виборів до Верховної Ради СРСР та надання в 1937 р. університетові імени Олексія Максимовича Горького.

Всі ці події викликали велике піднесення творчої активності студентства й професури, створюючи передумови для успішної роботи на всіх ділянках університетського життя.

Університет ставав установою, популярною серед випускників середніх шкіл, що охоче йшли до нього на навчання, створюючи іноді високий конкурс на приймальних іспитах. Не маючи змоги відмовити всім бажаючим, він уже з 1937 р. систематично перевищує урядову контрольну цифру набору. І навіть ті факультети, що раніш зазнавали хронічного недобору (наприклад, історичний), уже з 1938 р. провадять конкурсні іспити, беручи собі тільки кращих з абітурієнтів.

Розтрощивши ворожу агентуру в своїх рядах, керований партією й урядом, виправивши свої хиби й недоліки, університет в 1938—39 навчальний рік вступав зміцнілим і загартованим.

Протягом перших трьох—п'яти років свого існування Харківський державний університет оформився і як видатний науковий центр. У його складі працювало багато вчених, відомих ще до революції своїми науковими працями. Академік С. Н. Бернштейн, академік Нікольський, проф. Д. М. Сінцов, проф. Д. М. Соболев, проф. М. Ф. Білоусов та ін. продовжували працювати й у новому університеті.

Водночас за роки Радянської влади вирости у визначних наукових робітників вихованці радянської вищої школи й радянської аспірантури молоді професори: І. М. Буланкін, І. М. Поляков, І. М. Францевіч, Е. С. Уманський і інші. З року в рік через аспірантуру з кращих, талановитіших студентів кувалося нове поповнення наукових робітників. Саме ці люди, іноді виключно віддаючись дослідній роботі, іноді вміло поєднуючи її з викладацькою, й становили основний, і доволі великий, кістяк наукових робітників університету, що з року в рік зростав, рухаючи науку вперед.

Наукова робота зосереджувалась у восьми науково-дослідних (названих раніш) установах, більше як в сорока кафедрах, більше як в тридцяти лабораторіях. В них разом працювало більше 100 наукових робітників, понад 100 (а іноді й більше) аспірантів і частина співробітників кафедр, по спеціальності яких не існувало в складі університету науково-дослідних інститутів.

Особливістю наукової роботи в ХДУ на цьому етапі було вже те, що її стали з року в рік планувати. Плани обов'язково календаризувались. Вчасність реалізації планів контролювалась. Кошториси складались і кошти відпускались насамперед під певні плани. В плани вносились актуальна тематика, пов'язана з потребами поточного етапу соціалістичного будівництва.

Під цим поглядом відбувалась перебудова всієї науково-дослідної роботи.

В результаті цього вже в перші роки існування університету колектив його наукових працівників показав доволі плідотворну наукову роботу, як це видно з таких цифр (див. таблицю 3).

Виконання тематичного плану наукових робіт

Роки	Кількість затверджених тем	З них закінчено	Кількість тем, перенесених на наступний рік	Кількість тем, знятих з тематич. плану	Кількість запроваджених у практику тем	Надруковано робіт	Надруков. підручн. і учбових посібників	Відбулось наук. сесій і конференцій
1934	115	88	46	3	3	71	4	—
1935	173	125	48	10	8	130	8	1
1936	249	165	49	15	—	179	3	1
1937	258	155	37	16	9	126	8	1
1938	266	176	62	19	10	163	13	2

Звідси видно, що кількість планових тем зростала з кожним роком, як і кількість виконуваних, реалізованих тем. Щороку зростала наукова друкована продукція. Почали виходити підручники й посібники. Стали відбуватись наукові сесії: і загальноуніверситетські, і окремих науково-дослідних інститутів та факультетів—по одній, а іноді й по дві на рік. На їх обговорення виносились найцікавіші теми, опрацьовані співробітниками університету.

Вперше стали вживати зусиль до того, щоб прикладні роботи, що мають велике народногосподарське значення, запровадити в практику, на виробництві. І тут також намітилось певне зрушення.

Отже, і наукові успіхи університету в цілому і його окремих закладів були безперечні. А в деяких з них вони були навіть доволі визначними. До таких належали: Науково-дослідний інститут хімії, Інститут геології, Зоолого-біологічний інститут, Астрономічна обсерваторія, Інститут ботаніки та Інститут математики й механіки, які й обсягом роботи і кількістю розроблюваних тем, і друкованою продукцією ставали відомими далеко за межами університету.

Відставали деякі кафедри, зокрема історичного, літературного та економічного факультетів, що пояснюється, насамперед, переобтяженням їх основних кадрів педагогічною роботою. До того ж на деяких з них у ці роки працювало буквально по два—три чоловіка, переважно з наукової молоді.

У всякому разі, вже в 1935—1936 рр. у стінах університету згромаджувались щороку десятки наукових праць, що вимагали опублікування. Як актуальне завдання моменту встало питання про організацію своїх університетських друкованих видань. Так, уже 1935 р. почали видаватись: „Учені записки Харківського державного університету“ (тираж 500 примірників), „Записки Науково-дослідного Інституту математики й механіки“ (тираж 600 примірників), „Записки Науково-дослідного інституту геології“ (тираж 600 примірників) та „Бюлетень Харківської астрономічної обсерваторії“ (тираж 600 примірників).

1936 р. починають виходити також: „Праці Науково-дослідного інституту ботаніки“ (тираж 700 примірників), „Праці Науково-дослідного інституту зоолого-біологічного“ (тираж 600 примірників), „Праці Науково-дослідного інституту хімії“ (тираж 600 примірників).

Всі вони виходили як неперіодичні видання, але проблема виходу в світ всього ціннішого, що розроблялося в лабораторіях університету, була розв'язана.

Великим поштовхом у справі розгортання дослідної роботи в університеті була постанова уряду СРСР про учені ступені і звання.

Більшість наукових робітників і викладачів узялася за розробку дисертаційних тем. У наслідок цього піднялась наукова робота в університеті й підвищилась загальна кваліфікація професорсько-викладацьких кадрів. Показником цього може бути хоча би присвоєння учених ступенів і звань. До 1936 р. ця справа стояла в університеті вкрай погано. Протягом 1936 р. було оформлено:

в ученому ступені доктора наук	15 чоловік
в ученому ступені кандидата наук	40 "
в науковому званні професора	60 "
в науковому званні доцента	55 "

Більшість їх, однак, була оформлена ще без захисту дисертацій.

Того ж року за розробку докторських дисертацій взяли 16 чоловік, кандидатських—119 чоловік. І вже в 1937—38 навчальному році захистили дисертації: 3 чоловіка на ступень доктора наук, 31—на ступень кандидата наук. Крім того було оформлено: 2 чоловіка в науковому званні професора, 22—в званні доцента й 1—у званні старшого наукового співробітника.

Університет зростає і міцніє і як науковий центр.

Харківський державний університет ім. О. М. Горького сьогодні (1939—1940 рр.)

Своє 135-річчя Харківський державний університет зустрічає значними успіхами на всіх ділянках своєї різноманітної й різнорідної діяльності. Пройшовши за роки соціалістичної революції довгий шлях всіляких реорганізацій, вигнавши із своїх лав людей, що нічого спільного з справжньою наукою не мали, нападали на неї і „зліва“, і „справа“, та звільнившись від ворожих елементів, він приходить до свого ювілею міцною боекратною одиницею культурно-наукового фронту країни Рад, розрісшись у великий, справжній комбінат науки, культури, освіти.

Член делегації горлівських робітників (Донбас), що оглядала протягом трьох днів установи університету, стахановець тов. Самусенко правий був, коли ще в 1936 р. заявляв:

„Я представляв себе, що такое университет, но величина его меня все-таки поразила. Ведь это же целое предприятие, целый комбинат, продукция которого помогает двигать вперед дело науки“¹.

А між тим, з 1936 р. університет пішов далеко вперед.

Що ж являє собою він зараз, сьогодні, в 1949—40 академічному році? Насамперед про його матеріальну базу.

Університет і його заклади посідають велику кількість приміщень у місті Харкові: два квартали по вулиці Вільної Академії (між Радянським майданом і майданом Рози Люксембург), два великих корпуси на Раднаркомівській вулиці, один—на вул. Трінклера, цілий квартал на Клочківській вулиці, астрономічне містечко на території міського саду ім. Шевченка тощо. Є університетські заклади, наприклад, Донецька гідробіологічна станція, які знаходяться поза містом. Частина з цих приміщень передана університету органами радянської влади, коли він створювався; частина була збудована за років революції (як, наприклад, великий чотирьохповерховий корпус хімічного факультету). Крім того за університетом закріплено вісім

¹ „Кочегарка“—орган Горловського Горкома КП(б)У, Горсовета и Горпрофсовета, 6 січня 1936 р.

житлових корпусів на території студентського містечка (на Товкачівці) та збудовано власний великий чотирихповерховий корпус (по вулиці Артема № 49). В цих останніх розташовано студентські гуртожитки.

Університет має в своєму розпорядженні ряд іноді доволі потужних учбових і науково-допоміжних установ, що забезпечують високоякісне проведення навчальної й дослідної роботи. Він має 68 лабораторій і кабінетів, один перелік яких зайняв би багато місця. Загальна вартість їх устаткування дорівнює 4 645 440 карб. Одних музеїв при університеті чотири: геологічний, мінералогічний, зоологічний і історико-археологічний. Всі вони мають виняткової цінності колекції експонатів. Зокрема, археологічний музей історичного факультету має: багату нумізматичну колекцію, зібрану видатним свого часу вченим-нумізматом проф. Шерплем; колекцію епохи бронзи й початку залізного віку—результат розкопок відомих археологів В. А. Городцова, Д. І. Багалія, Е. П. Трифільєва; колекції Старо-Салтівського могильника, Донецького городища, Олександропольського кургану та багато інших.

З цього року розпочато організацію музею дарвінізму та генетики при біологічному факультеті, що буде першим у Радянському Союзі таким музеєм при вищій школі. Виключну цінність являє собою й устаткування астрономічної обсерваторії, де ряд приладів і сконструйовано і зроблено з вітчизняних матеріалів за радянських часів, та кабінет геометрії при фізико-математичному факультеті.

Учбову й наукову роботу університету обслуговують: Центральна науково-учбова бібліотека та ряд бібліотек факультетів, що являють собою теж не абиякі своїми масштабами установи. Книжковий фонд бібліотек університету на 1 січня 1940 р. становив 1 062 114 книг. Тільки за перший семестр поточного навчального року їх фонд збільшився на 19 911 книг. Бібліотеки мали на 1 січня 1940 р. 12 865 читачів. Тільки протягом першого семестра зареєстровано було 122 487 одвідувань. Видано було за цей час 191 175 книг, з них у читальні зали—143 420 і по абонементу—47 755.

Одних тільки виставок літератури за цей час було організовано більше десяти. Серед них дуже важливі й актуальні, як, наприклад, присвячені XXII річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, 60-річчю з дня народження товариша Сталіна, визволенню Західної України і Західної Білорусі, 230-річчю Полтавської битви, 125-річчю з дня народження М. Ю. Лермонтова, вивченню окремих розділів „Короткого курсу історії ВКП(б)“ тощо¹.

Нарешті, університет має солідну фінансову базу, що з року в рік зростає, дійшовши в 1940 р. 15 500 000 карбованців. Тільки за останні два роки вона зросла на 5,5 млн. карбованців (або на 50%). Такий ріст державних асигнувань на одну учбову установу, неможливий у царській Росії, є нечуваним в історії аналогічних установ в капіталістичному світі і в минулому, і тепер.

Така, коротко, матеріально-технічна база університету на сьогодні. Вона дозволяє з успіхом розгортати і навчальний, і науково-дослідний процеси.

Перейдемо до його людських кадрів, студентських і викладацьких насамперед.

В університеті зараз вчаться 3180 студентів на денному відділі, 786—на вечірньому і 711—на організованому цього року заочному відділі, з яких 322 заочники і 389 екстернів. Разом в ХДУ цього року

¹ Про Центральну науково-учбову бібліотеку докладніше дивись окремий історичний нарис—С. К.

вчиться 4677 студентів. Ціла армія! Переважно—люди комсомольського віку, діти робітників, колгоспників, трудової інтелігенції. 65 студентів учиться на відкритому цього року економічному факультеті.

Професорсько-викладацький склад університету виріс зараз до 417 чол., маючи в своїх рядах докторів наук професорів—33, докторів—3, професорів—26. Серед них: 3 дійсних члени Академії Наук УРСР (О. І. Білецький, Л. А. Булаховський, Д. М. Сінцов) і 8 членів-кореспондентів Академії Наук СРСР та УРСР (Н. І. Ахієзер, І. М. Буланкін, А. І. Кіпріанов, В. М. Майзель, В. І. Пічета, К. Д. Сінельников, А. О. Слуцкін, І. М. Францевіч). Крім того в університеті працює: кандидатів наук—доцентів 93, кандидатів—23, доцентів—15. Решта—наукові співробітники, старші викладачі й асистенти.

Велику увагу приділяється вирощуванню власних науково-педагогічних кадрів, в наслідок чого більша частина їх—молоді наукові робітники й викладавці—вихованці університету, що кінчали його вже за років революції. Серед них—членів-кореспондентів Академії Наук УРСР—5, докторів наук—5, професорів—11, кандидатів наук—75, доцентів—62. Імена багатьох з них широко відомі в науці, яку вони розробляють.

Серед професорсько-викладацького складу є тепер доволі міцний партійний прошарок в 84 чоловіка, що становить 20,4% всього науково-педагогічного складу університету. При цьому є члени партії серед біологів, фізиків, хіміків, математиків, що раніше було рідким явищем.

Науково-педагогічний колектив університету уперто працює над підвищенням своєї кваліфікації, поєднуючи дослідну роботу з великою учбово-виховною та громадсько-політичною. Кращим показником росту їх науково-педагогічної кваліфікації є хоча б те, що тільки протягом останніх двох років захистили дисертації й затверджені в званнях і ступенях: доктора наук—5 чол., професора—8 чол., кандидата наук—59 чол. і доцента—49 чол.

Стає правилом вчасне закінчення аспірантури і вчасний же захист дисертацій. Зараз ця справа проходить цілком нормально, і цього року, наприклад, передбачається захист 10 докторських і 54 кандидатських дисертацій.

Ясна річ, що з такими людськими кадрами можна провадити будь-яку роботу з успіхом. І університет має не абиякі досягнення і в учбовій, і в науково-дослідній роботі.

Університет працює, подібно Московському і Ленінградському, за своїм окремим, індивідуальним навчальним планом.

Всього зараз в університеті сім факультетів: фізико-математичний, хімічний, біологічний, геолого-географічний, історичний, літературно-лінгвістичний, економічний. З майбутнього навчального року проектується організація філософського факультету.

Навчальний процес в університеті обслуговують 52 кафедри, провідними серед яких є: кафедра геометрії (керівник—депутат Верховної Ради УРСР академік Сінцов), кафедра мовознавства (керівник—академік Л. А. Булаховський), кафедра фізико-хімії (керівник—молодий професор, член-кореспондент Академії Наук УРСР І. М. Францевіч), кафедра фізіології тварин (керівник—доктор біологічних наук проф. А. В. Нагорний) та інші.

Лекції й практичні заняття в лабораторії, колоквіуми й консультації, як форма допомоги і контролю викладача за систематичністю роботи студента; семінарські заняття; заліки й іспити з частин курсу і по цілому курсу—такі основні методи навчальної роботи. Акцентується весь час індивідуальна робота студента.

На основі такої організації навчального процесу висунулись десятки прекрасних викладачів, справжніх майстрів педагогічної справи.

Число одних круглих відмінників, в результаті іспитів у першому півріччі, досягло 336 чоловік. Зросла кількість добрих оцінок.

Знизився процент студентів, що не встигають. Якщо минулого року було ще 2% незадовільних оцінок, то цього року їх стало 1,4%.

Виконання навчальних планів досягає 97—98%.

Крім основних предметів, читаються на всіх факультетах спецкурси, спецсемінари та так звані факультативні предмети, іноді дуже потрібні, важливі, цікаві, викликаючи до себе живий інтерес у студентства.

Велику роль у формуванні студентів, як молодих радянських спеціалістів, відіграє запровадження курсу основ марксизму—ленінізму.

„... есть одна отрасль науки, — говорил на XVIII съезде ВКП(б) товариш Сталин, — знание которой должно быть обязательным для большевиков всех отраслей науки, — это марксистско-ленинская наука об обществе, о законах развития общества, о законах развития пролетарской революции, о законах развития социалистического строительства, о победе коммунизма.“ ...Нельзя считать действительным ленинцем человека, именующего себя ленинцем, но замкнувшегося в свою специальность, замкнувшегося, скажем, в математику, ботанику или химию и не видящего ничего дальше своей специальности. Ленинец не может быть только специалистом облюбованной им отрасли науки, он должен быть, вместе с тем, политиком-общественником, живо интересующимся судьбой своей страны, знакомым с законами общественного развития, умеющим пользоваться этими законами и стремящимся быть активным участником политического руководства страной“.¹

Студентство вірно зрозуміло цю вказівку свого кращого друга, вчителя і вождя товариша Сталіна і з великим ентузіазмом оволодіває цією великою скарбницею людської мудрості. На цей предмет падає найбільша кількість вищих оцінок. З цього предмету трапляються буквально одиночні випадки незадовільної роботи.

Великий інтерес виявляє студентство до наукової роботи, до позаучбового поглиблення своїх знань. З цією метою в університеті створено „Студентське наукове товариство“ (коротко: СНТ), що об'єднує зараз 44 наукових гуртки з 728 учасниками, або 20% усього студентського складу стаціонарного відділу. Кожен 5-й, навіть 4-й студент є членом наукового гуртка. Тільки протягом першого семестра цього року ними було проведено 117 засідань і заслухано 137 доповідей. За цей же час відбулось 6 наукових студентських конференцій. Гуртками керують тепер кращі професори й доценти, тоді як раніше керівництво гуртками доручалось переважно асистентам. Більше 30 студентів бере участь у виконанні наукової тематики кафедр і інститутів ХДУ. Студенти підготували до друку ряд наукових праць, частково надрукованих в університетських виданнях (Збірник „Молодість“ філологічного факультету та інші). Дехто з студентів виступає в місцевій пресі, дехто для закінчення наукових робіт мав навіть відрядження до Москви та Ленінграда. На фізико-математичному факультеті проводяться конкурси на розв'язання тих чи інших завдань. Влаштовуються виробничі екскурсії в споріднені учбово-наукові заклади, наприклад, в Український фізико-технічний інститут. Історична секція тільки протягом цього року провела виробничі екскурсії в Люботин, на Есхар, в Данилівку тощо. Відкрито три поселення

¹ И. Сталин—„Вопросы ленинизма“, XI вид., стор. 598—599.

давніх людей. Була влаштована екскурсія в Ольвію. Літературна секція СНТ організувала три фольклорні експедиції на села Харківщини і Курщини, в результаті яких збрала 3000 номерів народної творчості. Вона ж провела конкурс на кращий переклад творів Лермонтова, в якому взяло участь 28 студентів. Кращі переклади були премійовані й надруковані.

Щодня студент має змогу бути слухачем або активним учасником чогось цікавого, повчального. Не говорячи вже про учбову роботу за розкладом, щодня вітрини факультетів, курсів, груп рябіють оголошеннями про лекції, доповіді, теоретичні конференції, реферати, наукові студентські й професорсько-викладацькі сесії й конференції, засідання кафедр, інститутів, роботи студентського клубного лекторія, роботи гуртків. — Є де, і є чому вчитись.

І студенти жадібно використовують ці великі можливості свого улюбленого учбового закладу. Матеріально забезпечені тепер краще, аніж їхні попередники, живучи в хороших, чистих, світлих устаткованих гуртожитках, забезпечені державною стипендією — на старших курсах на 90—100% і на молодших — на 70—80%, — вони серйозно вчаться й за 5 років стають висококваліфікованими спеціалістами.

Тільки за останні шість років, коли університет було відновлено, він дав країні 2000 випускників, при цьому тільки за останні два роки він випустив 800 чоловік. Цього року він випускає 417 молодих фахівців.

Зараз університет готує кадри 17 спеціальностей: по історії, політичній економії, українській мові й літературі, російській мові й літературі, класичній філології, математиці, фізиці, механіці, астрономії, ботаніці, зоології, біохімії, неорганічній, аналітичній та органічній хімії, фізичній і колоїдній хімії, географії і геології.

Його випускників охоче беруть на роботу і в середні школи міста й села, і в заводські лабораторії і на Україні, і далеко поза її межами. Кращих з випускників охоче приймають на роботу молодшого наукового й педагогічного персоналу в вищі учбові заклади та науково-дослідні установи.

Нарешті, значна частина щороку залишається в аспірантурі при університеті для дальшого поглиблення своєї наукової кваліфікації й для підготовки до науково-педагогічної діяльності в вищих учбових і наукових закладах.

В університеті зараз, наприклад, 167 аспірантів: 66 чол. I року, 60 чол. II року й 41 чол. III року навчання. Серед них 43 комуніста і 68 комсомольців. Переважна більшість — вихованці університету. Більшість з них серйозно працює над поглибленням своїх знань, виявляючи значні досягнення в своїй роботі. Значна частина працює викладачами в університеті, показуючи вже за короткий час своєї роботи в аспірантурі значний зріст.

Весь останній рік іде під знаком боротьби за виконання історичних рішень XVIII з'їзду ВКП(б), який питання кадрів і питання комуністичного виховання суспільства поставив, як вирішальні питання всього поточного етапу — етапу завершення соціалістичного суспільства й поступового переходу до комунізму. Боротьба за реалізацію цих рішень, боротьба за підготовку кадрів, здібних боротися за здійснення цієї велетенської програми, стояла і стоїть у центрі уваги всіх університетських організацій протягом останнього часу. Робота йде на основі широкого застосування соціалістичних методів праці. За останній час ці методи впроваджено в усі основні ланки роботи. Харківський університет змагається з Дніпропетровським. Широко розгорнуто серед університетське змагання факультетів і кафедр. Охоп-

лення індивідуальним змаганням досягло високої цифри: на історичному факультеті—96% студентства, на біологічному—93%, на хімічному—90%, на геолого-географічному—88%, на літературному—85%, на фізико-математичному—60%. Робота перевіряється, обраховується й дає добрі наслідки.

Великим поштовхом у всій навчальній роботі університету був декрет РНК СРСР про введення в вишах сталінських стипендій. Змагання піднялось на вищий ступінь. Здорова боротьба за першість погострішала. В результаті університет одібрав на сталінські стипендії 16 кращих з кращих своїх вихованців, що їх однодушно, як знатних людей навчання й громадсько-політичної роботи, схвалила й університетська громадськість.

Отже, університет зустрічає свій 135-річний ювілей справжньою потужною кузнею радянських кваліфікованих кадрів.

* * *

Харківський державний університет ім. О. М. Горького зустрічає своє 135-річчя і як визначний науковий осередок.

В складі його співробітників працює й зараз ряд відомих діячів ще старого, дореволюційного університету, частині яких Радянська влада присвоїла звання заслужених діячів науки: академік Д. М. Сінцов, професор Д. М. Соболев, професор М. М. Євдокімов і інші. За роки революції зросла молодша генерація: академік Л. А. Булаховський, академік О. І. Білецький, професори А. В. Желіховський, О. В. Нагорний, М. П. Барабашов та ряд інших, що починали свою наукову діяльність ще до революції, але сформувались у великих учених тільки за років Радянської влади.

Нарешті, зросла за роки революції третя, ще молодша генерація радянських учених, що й учбову й наукову кваліфікацію набували вже за років революції і є справжніми вихованцями університету, які росли разом з університетом, разом з партійними й радянськими органами будували його і зараз підіймаються все вище на саму вершину наукового пізнання. Серед них у першу чергу слід назвати: членів-кореспондентів Академії Наук УРСР—І. М. Буланкіна та І. М. Францевіча; професорів І. М. Полякова, Є. С. Уманського та інші.

Ця остання генерація молодих радянських учених увесь час поповнюється коштом аспірантури, коштом людей, ріст яких і як студентів, і як аспірантів, і як наукових робітників зв'язаний з університетом. І серед них є немало обдарованих людей, що безперечно будуть корисними науковими діячами і вже зараз зарекомендували себе, як такі. Серед них, може в першу чергу, слід назвати молодого 26-річного доктора математичних наук Б. М. Левітана, що вже через три роки по закінченні університету написав і захистив докторську дисертацію.

Отже, цей великий колектив науково-педагогічних кадрів університету, різних вікових генерацій і різних кваліфікацій, і забезпечує за університетом репутацію визначного центру радянської науки.

Науково-дослідна робота проводиться в науково-дослідних інститутах, яких зараз у складі університету п'ять (ін-т математики й механіки, ін-т хімії, ін-т геології, ін-т ботаніки, зоолого-біологічний ін-т), на астрономічній обсерваторії, на Донецькій гідробіологічній станції та на 52 кафедрах.

Під наукові установи університету підведена солідна матеріально-технічна й фінансова база. Поновлюється апаратура, створюються лабораторії й установи. Тільки цього року устатковано: лабораторію

мікрохімічного аналізу, лабораторію термічного аналізу, хімічну лабораторію при кафедрі мінералогії й інші.

Керівним лозунгом у розгортанні наукової роботи в університеті останнього часу стала думка товариша Сталіна, висловлена ним у Кремлі на прийомі робітників вищої школи про передову науку, ту науку, „которая не отгораживается от народа... а готова служить народу, готова передать народу все завоевания науки“...¹

Боротьба за актуальну тематику, за план, за вчасне виконання його стала першочерговою справою. І щодо цього—університет останнім часом домігся серйозних успіхів.

Особливо значні зрушення в інститутах хімії й геології.

В Науково-дослідному інституті хімії під керівництвом члена-кореспондента Академії Наук УРСР, доктора хімічних наук, професора А. І. Кіпріанова групою наукових співробітників розроблено проблему фотосенсибілізаторів, що має велике значення для фотокінопромисловості й для оборони країни. Професором Кіпріановим створена школа наукових робітників, що працюють і далі в цьому напрямі.

Кафедра фізико-хімії під керівництвом члена-кореспондента Академії Наук УРСР, кандидата хімічних наук, професора І. М. Францевіча розробила метод спектрального аналізу і контролю в кольоровій і чорній металургії, проблему корозії металів, проблему старіння кольорових і чорних сплавів, проблему одержання поверхневих металічних захисних прикриттів, проблему одержання ряду важливих сплавів, потрібних для авіа- і тракторопромисловості тощо.

В Інституті ж хімії розроблено методику одержання деяких хімічно чистих реактивів, що дає змогу рядові підприємств і установ звільнитися від імпорту з-за кордону.

Розроблено також спосіб вироблення пластмас з найменш дефіцитних відходів; винайдено жирові кислоти, потрібні в миловарінні, і т. ін.

Інститут один раз на рік випускає свої „Праці“. З 1935 р. їх вийшло п'ять томів. Крім того він друкує свої роботи в університетських „Записках“ і поза ними. Разом опубліковано 87 робіт.

По виконанню тематичного плану він стоїть на першому місці.

Інститут провадить значну теоретичну роботу, головним чином консультативну, по лінії Осоавіахіму.

Досягненням інституту є й те, що силами його співробітників протягом останнього часу написано або видано ряд підручників та посібників.

Науково-дослідний інститут геології і кафедри геолого-географічного факультету під керівництвом заслуженого діяча науки, доктора геологічних наук, професора Д. М. Соболева провадять теж велику і дуже цінну роботу. І цей інститут пішов по лінії комплексної тематики.

З найважливіших робіт останнього часу, які виконав інститут у цілому або окремі групи його наукових робітників, були: обстеження геологічної будови і корисних копалин північноукраїнського басейну (Харківщина і частково Чернігівщина та Донеччина); геологічне, гідро-геологічне й інженерно-геологічне обґрунтування проблеми „Великого Дніпра“; нарешті, вивчення проблеми „Великого Харкова“ та проблеми нафтоносності південно-українського басейну.

¹ „Речь тов. Сталина на приеме в Кремле работников высшей школы 17 мая 1938 года“, ОГИЗ, 1938, стор. 3.

Свою роботу інститут тісно пов'язував з державними, зокрема господарськими й плануючими організаціями, іноді одержуючи від них завдання. Тому його наукові роботи негайно ж запроваджувались в практику соціалістичного будівництва: використовувались при районуванні, при проектуванні міст (Ворошиловград, Лисичанськ, Суми, Полтава тощо), при прокладанні водопостачальної мережі (наприклад, у Донбасі) і т. ін.

Під час вивчення проблеми „Великого Харкова“ виявлено поклади нових будівельних матеріалів (трепел, крейда, мергель, формувальний пісок тощо). На території Донбаса виявлено додаткові запаси корисних копалин, вогнетривких глин. Вогнетривкі глини знайдено й на Харківщині.

За завданням геолого-розвідувального тресту знято 3-верстним масштабом 10 аркушів геологічної карти Харківщини та Полісся (разом понад 30000 кілометрів). Під час здійснення знайдено було нові, невідомі поклади охри, бури, бурих залізняків, вогнетривких глин, бурого вугілля тощо.

Нещодавно його співробітникам удалось відкрити поклади ряду кольорових металів (олова, цинку тощо).

Протягом останніх п'яти років надруковано 80 наукових робіт загальним розміром 90 друкованих аркушів. Друкувалися вони в „Учених записках“ інституту, академічних виданнях та різних журналах СРСР. Тільки протягом минулого року інститут опублікував 25 робіт. Зараз підготовлено й здано до друку 17 робіт. Цього року головною комплексною проблемою інституту є „Проблема Великого Донецького басейна“, по якій одночасно опрацьовується зараз 15 тем.

Крім того інститут розробляє і ряд питань з теоретичної геології, мінералогії тощо.

Сім наукових тем кафедри економгеографії присвячено комплексній проблемі „Місцеві ресурси УРСР“. П'ять співробітників кафедри фізичної географії працює над комплексною проблемою: „Фізико-географічна характеристика Лівобережжя УРСР“.

Науково-дослідний зоолого-біологічний інститут теж провадить роботу на основі комплексної проблематики.

Головними роботами останнього часу є: вивчення проблеми закономірності процесів розвитку живих організмів в онто-філогенезі в зв'язку з оточуючим середовищем та інші проблеми біології, що їх розв'язує інститут під керівництвом свого директора—доктора біологічних наук професора А. В. Нагорного. До їх числа належать: проблема закономірності вікових змін тваринних організмів, проблема формування фауни агроеліоративних насаджень, проблема еволюції птахів тощо.

В секторі дарвінізму і генетики під керівництвом кандидата біологічних наук професора Полякова розробляються актуальні проблеми еволюційної теорії.

Велику роботу провадить Інститут математики та механіки під керівництвом члена-кореспондента Академії Наук УРСР, доктора математичних наук, професора А. І. Ахієзера. Тільки за останній рік він виконав більш 20 тем, що мають величезне і теоретичне, і практичне значення.

Кафедра механіки під керівництвом члена-кореспондента Академії Наук УРСР, доктора математичних наук В. М. Майзеля працює останнім часом над розробкою теоретичних і експериментальних методів пружності. На цьому шляху їй пощастило розв'язати одну з капітальних задач пружності—розробку методу безпосереднього екс-

периментального визначення головних напрямів у пружних і пластичних тілах.

Кафедрою сконструйовано тензометр, що дає змогу визначати пом'якшення в металі й інших матеріалах з точністю до $\frac{1}{200000}$ міліметра. Ці досліді мають велике теоретичне значення. Вони дають можливість розв'язувати ряд питань теорії пружності й теорії пластичності.

Практичне їх значення не менше. Вони дають змогу створити міцніші конструкції й перевірити розподіл напруження в побудованих уже машинах і спорудженнях.

Тісно пов'язана з потребами соціалістичного будівництва й робота такої, здавалось би, далекої від практики життя, наукової установи, як Астрономічна обсерваторія, що працює під керівництвом доктора математичних наук, професора Н. П. Барабашова. Служба часу, служба сонця, визначення довготи, фотометричні й фотографічні роботи—ось основна проблематика обсерваторії, яка входить до системи союзних і міжнародних обсерваторій. Обсерваторія має досить цінну колекцію інструментів, іноді самою нею сконструйованих (наприклад, спектрогеліоскоп, рефлектор та ін.). Вона зв'язана й обмінюється своїми виданнями з 150 закордонними та всіма радянськими обсерваторіями. Зараз оформляється загальна частина зоряного каталогу та багато інших праць. Обсерваторія випускає значну наукову продукцію, що друкується в „Бюлетенях ХАО“ та в академічних виданнях України і СРСР.

Велику і цінну роботу провадять Науково-дослідний інститут ботаніки під керівництвом доктора біологічних наук, професора Коршікова, Донецька гідробіологічна станція під керівництвом кандидата біологічних наук, професора Л. А. Шкорбатова та багато інших наукових і науково-методичних закладів університету.

Однак вже й сказаного досить, щоб довести дійсно актуальний характер наукових шукань науково-педагогічного колективу ХДУ.

З року в рік в університеті нагромаджується така кількість закінчених наукових праць, що, не дивлячись на регулярні щорічні загальноуніверситетські, загальнофакультетські й інститутські збірники, яких тільки за останні роки вийшло 18 томів, не всі роботи потрапляють до них і знаходять собі місце в позаінститутських виданнях.

Наука в університеті росте й шириться.

Університет широко популяризує її й серед населення міста. Досить сказати, що тільки в 1938—39 навчальному році він провів 6 наукових конференцій з 180 доповідями його робітників, членів його науково-педагогічного колективу.

Велику роботу університет провів у відповідь на заклик тов. Молотова створити високоякісні підручники й посібники для вищої школи. Щодо цього слід назвати хоча б такі роботи:

Акад. Л. А. Булаховский—„Курс русского литературного языка 1-й половины XIX века“.

Акад. Л. А. Булаховский—„Исторический комментарий к русскому литературному языку“.

Проф. Д. М. Синцов—„Курс теории интегрирования дифференциальных уравнений“.

Проф. Д. М. Соболев—„Геологический очерк УССР в последних границах“.

Проф. А. В. Желиховский—„Учебник физики“.

Проф. В. Л. Паули—„Общая гидробиология“.

А всього 14 підручників і 3 учбових посібники.

У всьому складному, різноманітному житті університету продовжують відігравати велику керівну роль громадсько-політичні організації, партійні насамперед.

Воно й зрозуміло.

В березні 1941 р. парторганізація університету відзначатиме своє 20-річчя. Вона має багатий досвід і непогані традиції роботи в виші. Парторганізація має доволі великий склад. В ній нараховується 262 члени й кандидати партії, що становить, правда, тільки 6% всього колективу ХДУ. Але в ній представлені всі основні ланки університетського колективу, чим полегшується справа керівництва ним. За партійним стажем і родом роботи парторганізація має такий склад (див. таблицю 4).

Таблиця 4

Розподіл членів і кандидатів партії по стажу і роду роботи

Членів партії 152

Партстаж					Рід роботи				
До 1919 р.	з 1920 р. — 1924 р.	з 1925 р. — 1929 р.	з 1930 р. — 1932 р.	з 1936 р.	Студент.	Аспірант.	Виклад.	Адм.-техн. робітн.	Закін. ХДУ
10	8	48	46	40	50	25	43	24	10

Кандидатів партії 110

Кандидатський стаж					Рід роботи				
з 1930 р.	з 1930 р. — 1932 р.	з 1938 р.	з 1939 р.		Студент.	Аспірант.	Виклад.	Адм.-техн. робітн.	
1	2	26	81	—	73	15	18	4	

Як видно з наведених даних, в складі парторганізації є значний процент старих членів партії, значні групи аспірантів, викладачів, адміністративно-технічних робітників, які становлять чималий партійний прошарок серед цих категорій університетського колективу. Відрадіним є значний ріст організації коштом основних його груп: студентів, викладачів, аспірантів, що свідчить про авторитет і популярність партії серед безпартійних. До партії вступають кращі люди. Тільки за 1939 р. прийнято 92 чоловіка. З них: 4 професори, 11 доцентів, 9 аспірантів, 68 студентів. В складі парторганізації є: члени-кореспонденти Академії Наук УРСР, доктори наук, професори. Все це забезпечує авангардну роль організації в усьому університетському житті.

Парторганізація обговорює всі головні принципи питання життя й роботи університету: учбової, науково-дослідної, громадсько-політичної, скеровуючи її в потрібне партійне русло.

Велика роль парторганізації в політичному вихованні колективу ХДУ. Особливо поліпшилась ця робота після виходу в світ „Корот-

кого курсу історії ВКП(б)“ та опублікування постанови ЦК ВКП(б) від 14 листопада 1938 р. про перебудову системи партпропаганди. Парторганізація весь час тримає в полі уваги роботу кафедри марксизму-ленінізму й кабінету при ній та направляє всю систему позаучбової пропаганди марксизму-ленінізму: теоретичні конференції, лекції, доповіді, реферати, консультації і т. ін.

Тільки за останній час відбулось 38 теоретичних студентських конференцій, 5 професорсько-викладацьких. Конференції проходять на високому ідейно-політичному рівні, при великій явці слухачів.

Предметом обговорення були твори В. І. Леніна або окремі проблеми марксизму-ленінізму. Конференції професорсько-викладацького складу пройшли з таких тем: „Вчення Леніна і Сталіна про державу“ і „Книга В. І. Леніна „Матеріалізм і емпіріокритицизм“. Особливо остання конференція стала дуже популярною—доповідачів виставили основні кафедри ХДУ (фізики, астрономії, біології, історії тощо) й притягли увагу навіть наукових робітників інших вищих шкіл та н/д. установ м. Харкова. Значну роль у політичному вихованні університетського колективу відіграє студентський лекторій та марксо-ленінський університет для науково-педагогічного складу ХДУ (93 слухачі).

Парторганізація провадить велику агітаційно-масову роботу в університеті й поза ним.

Тільки за останній рік в університеті було проведено 700 бесід на різноманітні актуальні теми, а порядком готування до них було проведено 70 семінарів агітаторів.

Велику роботу провадила організація й за межами університету: в Червоній Армії та серед населення міста під час виборів до Рад. Під час останніх виборів до місцевих Рад, наприклад, на відведених для обслуговування університетом виборчих ділянках працювало 7 бригад агітаторів (95 чоловік), які провели: 550 бесід, 22 лекції, 14 вечорів-зустрічів з депутатами і т. ін. За роботу в червоноармійських частинах професорсько-викладацький склад одержав почесну грамоту.

В університеті провадиться велика військово-оборонна та фізкультурна робота. Непогано останнім часом працює клуб.

Велика роль у всьому університетському житті належить пресі, що очолюється популярною в колективі університетською багатотиражкою „За більшовицькі кадри“. Газета ця виходить щотижневиком, підносить найактуальніші питання університетського життя й притягла до співробітництва значні кадри студентів і викладачів. Тільки протягом останнього року вона надрукувала 577 заміток, в середньому 12—15 заміток у номері.

Крім неї в університеті виходить 66 стіннівок.

У всій роботі партійної організації ХДУ вірним і надійним помічником її є більш як 2000 комсомол університету.

Для характеристики масштабів його роботи достатньо назвати тільки декілька цифр. В організації ЛКСМУ ХДУ 2100 комсомольців. За останній рік він зріс на 442 чоловіка. В складі організації: 122 ксмгрупи, 45 членів ксм бюро факультетів, 122 ксмгрупорги—це міцний, комсомольський актив. Тільки за рік рекомендовано до партії 85 комсомольців.

Подібно до партійної організації, і комсомольська йде в авангарді навчання, науки, громадсько-політичної роботи.

* * *

Все сказане дає дійсні підстави вважати Харківський університет за один з найбільших і найпередовіших учбово-наукових закладів

Харкова і України. Підтвердженням цього є його значна популярність і авторитет серед вишів, у наукових колах і в радянської громадськості взагалі. Показником цього може бути хоча б те, що із складу університету обрано було тільки останнім часом: 3 дійсних членів Академії Наук УРСР, 8 членів-кореспондентів Академії Наук СРСР та УРСР, 1 члена Верховної Ради УРСР, 1 члена Верховної Ради Молдавської АРСР, 1 члена обласної Ради депутатів трудящих, 6 членів міської Ради, 4 членів районної Ради, 3 членів райпарткому.

А уряд УРСР надав 5 його професорам звання заслужених діячів науки та 3 відзначив спеціальними почесними грамотами.

Згуртований навколо партії Леніна—Сталіна, свідомий своїх значних успіхів, але знаючи й свої недоліки та труднощі,—університетський 5000 колектив бадьорим, упевненим кроком іде назустріч своєму 135-річчю. Турботами партії й уряду Харківський державний університет ім. О. М. Горького став одним з визначних осередків української радянської науки, освіти, культури, національних формою, соціалістичних своїм змістом, став справжньою школою радянських висококваліфікованих кадрів, готових розв'язувати основні завдання соціалістичного будівництва — етапу завершення побудови соціалістичного суспільства й поступового переходу до комунізму. Харківський державний університет є яскравим прикладом того, як трудящі нашої країни, реалізуючи вказівки Леніна й Сталіна про культурно-наукову спадщину минулого, критично освоюють її та невпинно рухають вперед. Все це є запорукою того, що університет і надалі залишиться могутньою кузницею радянських кадрів борців за комунізм та потужним центром передової науки, „...той науки, которая не отгораживается от народа, не держит себя вдали от народа, а готова служить народу, готова передать народу все завоевания науки, которая обслуживает народ не по принуждению, а добровольно, с охотой“¹.

ХАРКІВСЬКИЙ НАУКОВИЙ

БІБЛІОТЕКА

№ 10

373503

к

¹ „Речь тов. Сталина на приеме в Кремле работников высшей школы 17 мая 1938 года“, ОГИЗ, 1938, стор. 3.